

Kokin S. Destinies of the Officers (Executives and Organizations of the Grate Terror) of Zhytomyr NKVD Regional Office (Following the Materials of Archive Criminal Cases 1938–1940)

Based on archive criminal cases, materials of internal and court investigations author research the mechanism of the creating mass killings in Zhytomyr region in 1937–1938. Pointed out the future life of NKVD officers.

Key words: Regional NKVD Offices, Zhytomyr, political repressions.

УДК 351.746.1-051(477.54)«193»(045)

Вадим ЗОЛОТАРЬОВ*

«Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр.

У статті досліджені організаційна структура та керівний склад УНКВС по Харківській області у роки «Великого терору», проаналізовані кримінальні справи на харківських чекістів, засуджених за порушення «соціалістичної законності».

Ключові слова: «Великий терор», УНКВС по Харківській області, державна безпека.

У заголовку статті автор використав назву глави «Використані та викинуті» з книги збіглого на захід чекіста Олександра Орлова «Таємна історія сталінських злочинів»¹. Орлов, а точніше майор державної безпеки Лев Лазарович Нікольський-Фельдбін (1895–1973), дуже влучно охарактеризував долі сотень своїх товаришів по службі, які вірою та правдою служили комуністичному режиму, а потім стали чи не єдиними «цапами відбувайлами» за його злочини.

Репресії серед співробітників органів комуністичної держбезпеки в Україні наприкінці 1930-х рр. і досі залишаються ма-

* Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

¹ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – М.: Всемирное слово, 1991. – С. 204.

лодослідженими. Якщо про «чистку» керівництва НКВС УРСР та обласних УНКВС у загальних рисах більш-менш відомо², то про арешти рядових чекістів у часи «Великого терору» бракує спеціальних досліджень. Тому, як слушно відзначає відомий український історик проф. Ю. І. Шаповал

«зараз потрібні подальші наукові розвідки про механізм функціонування органів держбезпеки, їх місце та роль в системі комуністичної державності, про тих, хто працював у цих органах, хто спрямовував їхню діяльність, визначав її характер. Хоча навряд чи варто довго пояснювати, якими необхідними є такого роду розвідки для об'єктивного розуміння багатьох сторінок радянської історії»³.

Одним із напрямків цих досліджень є спроби окремо дослідити долі співробітників НКВС УРСР, засуджених саме «за порушення соціалістичної законності». Втім виокремлювати кримінальні справи саме цих чекістів від їхніх колег, засуджених за «шкідницьку, зрадницьку, шпигунську, націоналістичну та троцькістську діяльність» не можна. В іншому випадку може скластися враження, що «шпигуни і зрадники» нищили свій народ виключно за нормами радянського права. Тим паче, що доцільність самих політичних наказів про знищення «троцькістів, націоналістів, шпигунів», проведення масових операцій, в тому числі етнічних чисток, ні в кого з керівництва Радянського Союзу не викликала сумнівів.

Перш ніж розглянути кримінальні справи проти харківських чекістів, слід окремо зупинитися на організаційній структурі та керівному складі УНКВС по Харківській області у 1936–1938 рр.

² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.; Його ж. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.; Богунов С. Чистки чекістських кадрів в Україні в період «єжовщини» // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – К., Либідь, 2009. – С. 38–59; Золотарьов В.А., Стєпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – Донецьк, Алекс, 2010. – 512 с.

³ Шаповал Ю.І. Історія спецслужби в особах // Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 3.

Організаційна структура Управління державної безпеки УНКВС по Харківській області під час «Великого терору»

Восени 1936 р. УНКВС по Харківській області мало стандартну структуру: Управління державної безпеки (УДБ); Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ); відділ кадрів; адміністративно-господарський відділ; фінансовий відділ, відділ пожежної охорони; відділ актів громадянського стану, інспекція резервів, апарат особливоуповноваженого (займався адміністративними і кримінальними порушеннями співробітників НКВС). До складу УДБ УНКВС по Харківській області входило 6 відділів.

Оперативний відділ проводив роботу по п'яти основних напрямках. *1-й напрям* – «розвідка зовнішнього спостереження» (негласне зовнішнє спостереження; супроводження з цією ж метою об'єктів під час їхнього пересування по країні; агентурні зйомки та арешти; негласна охорона іноземних місій і посольств апаратом розвідки). *2-й напрям* – «контроль» (виявлення настроїв серед міського населення, армії, селянства). *3-й напрям* – «політичний нагляд» (арешти та обшуки за ордерами; виїзди на особливо важливі інциденти; ліквідація конфіскованого майна; виклики на побачення із заарештованими по справах політичних партій; обслуговування міської міліції та проведення агентурних розробок; обслуговування населення по домах і проведення попередніх агентурних розробок по узгодженню із іншими відділами; розшук «політичних злочинців»; встановлення об'єктів за завданням відділів; боротьба з антирадянською агітацією на вулиці; вилучення через апарат міліції зброї, що зберігається незаконно у населення; виявлення куркульського елементу у Харкові; керівництво системою прописки та адресними столами; облік елементу, що проходить за установками та зовнішньому спостереженню (у загальній картотеці секретаріату); повідомлення у відповідні відділи про прийняття заходів по особливо важливих інцидентах у місті; оформлення тимчасово затриманих). *4-й напрям* – «спеціальна охорона» (охорона керівництва області; охорона вищих партійних і радянських установ; постійна негласна охорона вищезазначених об'єктів; обслуговування охорони свят, з'їздів, процесів). *5-й*

напря́м – «*технічний*»: обслуговування відділів телеграфним зв'язком; обслуговування відділів по контролю телефонної мережі; обслуговування телефонного високочастотного зв'язку.

Економічний відділ здійснював оперативно-чекістське обслуговування галузей промисловості, сільськогосподарських і радянських установ; проводив боротьбу «з контрреволюцією та шкідництвом, економічним шпигунством» та посадовими злочинами; валютниками, спекулянтами та фальшивомонетниками; займався використанням «за фахом» засуджених фахівців.

Секретно-політичний проводив роботу по чотирьох основних напрямках. *1-й напрям* – «*антирадянські партії*»: викриття, пророблення та облік антирадянського елемента на виробництві, висвітлювання політичних настроїв серед робітничого класу; насадження агентури та викриття і ліквідація терористичних груп серед робітничої молоді на промислових підприємствах; агентурно-оперативне обслуговування всіх навчальних закладів і установ, які забезпечують функціонування промисловості; розробка антирадянських політичних партій та антипартійних організацій і угруповань (троцькісти, анархісти, меншовики, бундовці, сіоністи, децисти, грузинські меншовики, дашнаки). *2-й напрям* – «*українська контрреволюція*»: розробка антирадянських українських партій (УПСР, УСДРП, УСФ, УКП, соціалісти, самостійники, хлібороби, колишні члени галицьких політичних партій); розробка української контрреволюційної громадськості та емігрантів із Галичини; розробка наукових інститутів та наукових об'єднань; розробка закладів освіти та театральних об'єднань; розробка літературних об'єднань, видавництва, преси; розробка артистичних і музичних кіл, кінооб'єднань, музеїв і бібліотек; розробка загально-громадських вузів, української професури, українського міського вчительства, українського Червоного Хреста. *3-й напрям* – «*сільська контрреволюція*»: викриття та ліквідація куркульсько-повстанських контрреволюційних організацій та угруповань, нагляд за куркульськими родинами, родинами страчених і засланих куркулів; викриття та розробка контрреволюційних організацій та груп, що орієнтуються на правоопортуністичний елемент на селі; розробка «третьої сили на селі» – колишніх червоних партизанів; викрит-

тя контрреволюційних організацій серед сільської інтелігенції та молоді (вчителі, медичні працівники, агрономічний персонал); викриття терористичних організацій серед куркульської молоді; облік та оперативне реагування на всі антирадянські прояви на селі (масові виступи, теракти, підпали, листівки); висвітлювання політичних настроїв серед всіх прошарків селянства; висвітлювання та оперативне обслуговування всіх політичних і господарчих кампаній на селі; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських кооперацій, сільських кредитових систем та інших радянських установ, які можуть бути використані куркульськими ідеологами та організаціями – периферійних органів союзних та українських сільськогосподарських центрів і кооперацій, колгоспів, радгоспів, моторно-тракторних станцій, низового радянського апарату; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських вузів, технікумів, курсів (професура, агрономічна інтелігенція та студентство), сільськогосподарських науково-дослідних інститутів; розробка антирадянських політичних партій та угруповань, що у своїй основній масі спираються на село. *4-й напрям роботи – «церковний»*: розробка легально існуючих церковних об'єднань (оновленці, старо-слов'янці, українські автокефалісти, грузинська церква, вірменська церква, грецька церква); розробка та викриття підпільних церковно-монархічних контрреволюційних організацій та груп (ультра-православні підгорківці, різні братства, мандрівні монахи); викриття антирадянського елементу у церковних радах; агентурно-оперативна робота серед віруючих та викриття контрреволюційних елементів, що групуються навколо церкви; інформаційне висвітлювання та агентурна розробка всіх видів сектантства (євангелісти, баптисти, хлисти, скопці); розробка єврейських релігійних об'єднань⁴.

Особливий відділ, який водночас був і особливим відділом ГУДБ НКВС Харківського військового округу (ХВО), займався контррозвідальною роботою та боротьбою «з ворожими діями в армії». У 1935–1937 рр. на теренах тодішньої Харківської

⁴ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фолю, 2007. – С. 39–41.

області діяли особливі відділи ГУДБ НКВС: 23-ї стрілецької дивізії у Харкові; 25-ї стрілецької дивізії у Полтаві; 75-ї стрілецької дивізії у Лубнах; 16-ї бригади важкої авіації; 43-ї авіаційної бригади; змішаної авіаційної бригади у Люботині; 5-ї окремої танкової бригади.

Транспортний відділ проводив оперативно-чекістську роботу на залізничному, автомобільному та водному транспорті. Цей відділ проводив роботу по всіх напрямках роботи УДБ УНКВС у межах транспортних комунікацій, тому у своєму складі він мав економічний, секретно-політичний, особливий, обліково-статистичний відділи. На липень 1936 р. до складу ТВ УДБ УНКВС Харківської області входило 14 так званих оперативних пунктів на станціях: Харків; Харків-товарний; станції Харків-Основа; Ізюм; Лозова; Люботин, Мерефа, Білопілля; Кременчук; Полтава; Смородино; Красноград.

Обліково-реєстраційний відділ проводив: централізований облік справ-формулярів, агентурних розробок та слідчих справ управління та периферії; довідкову роботу по управлінню (центральною картотекою); централізований і підсобний облік осіб, що проходять за матеріалами оперативного діловодства; статистичне узагальнення матеріалів обліку; облік конфіскованого майна та зберігання речей заарештованих; виконання рішень Особливої наради НКВС СРСР і контроль за обліком засланих і засуджених; облік неблагонадійних громадян; здійснення розшуку за вказівками НКВС СРСР і УСРР; зберігання архівів⁵. Співробітники відділу були присутніми під час виконання смертних вироків та при прийомі заарештованих у тюрмах.

Спеціальний відділ займався шифрувальною роботою та забезпеченням режиму таємності в радянських установах і відомствах.

Із призначенням наркомом внутрішніх справ СРСР Миколи Івановича Єжова (1895–1940)⁶ структура ГУДБ НКВС СРСР була істотно реорганізована. Наказом НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 р. були проведені такі заходи: економічний від-

⁵ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Справочник / Авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 510.

⁶ Див: Павлюков А. Ежов. Биография. – М.: Захаров, 2007. – 576 с.; Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец». Николай Ежов. – М.: РОССПЭН, 2008. – 447 с.

діл був розформований; оперативний відділ був поділений на 2 відділи: відділ з охорони членів уряду та дипломатичних корпусів та оперативний відділ; був утворений контррозвідальний відділ (на базі частини особливого відділу та розформованого апарату економічного відділу); був створений тюремний відділ; транспортний відділ реорганізували у відділ транспорту та зв'язку⁷.

В НКВС УРСР єжовська реорганізація мала певні особливості. По-перше, був розформований іноземний відділ, а його особовий склад був переведений до новоствореного контррозвідального відділу. По-друге, функції тюремного відділу продовжувало виконувати Управління місць ув'язнення (в обласних УНКВС – відділи місць ув'язнення). По-третє, відділ охорони був створений лише в республіканському апараті, а в обласних УНКВС охорону партійної та радянської еліти продовжували здійснювати оперативні відділи.

25 грудня 1936 р. наказом НКВС СРСР № 00411 відділам ГУДБ НКВС з метою конспірації були надані номери: 1-й відділ – відділ охорони; 2-й відділ – оперативний відділ; 3-й відділ – контррозвідальний відділ; 4-й відділ – секретно-політичний відділ; 5-й відділ – особливий відділ; 6-й відділ – відділ транспорту та зв'язку; 7-й відділ – іноземний відділ; 8-й відділ – обліково-реєстраційний відділ; 9-й відділ – спеціальний відділ; 10-й відділ – тюремний відділ⁸.

У наркоматі внутрішніх справ УРСР відповідна нумерація була введена наказом НКВС УРСР № 001 від 2 січня 1937 р.⁹ Сьомих та десятих відділів, як уже згадувалося, у республіканському наркоматі та обласних УНКВС не існувало. Восьмий відділ УДБ, який раніше називався в НКВС УСРР обліково-статистичним, за «союзним зразком» став «обліково-реєстраційним». Таким чином до складу УДБ УНКВС ХО у січні-серпні 1937 р. входили: 2-й, 3-й, 4-й, 5-й (він же особливий відділ ГУДБ НКВС ХВО); 6-й; 8-й та 9-й відділи. На сьогодні вдалося встановити

⁷ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. – С. 63.

⁸ Там же. – С. 63-64.

організаційну структуру станом на липень 1937 р. лише 3-го та 5-го відділів УДБ УНКВС Харківської області.

До складу 3-го відділу входило одинадцять відділків: 1-й – західний; 2-й – польський; 3-й – середньоевропейський і східний; 4-й – український; 5-й – біла контрреволюція; 6-й – оборонна промисловість; 7-й – важка промисловість; 8-й – легка промисловість; 9-й – сільськогосподарський; 10-й – (інформаційний); 11-й – оперативно-обліковий.

5-й відділ налічував сім відділків: 1-й – штаб і розвідувальне управління; 2-й – мотомеханізовані та спеціальні частини; 3-й – кавалерія, піхота, вузи; 4-й – авіація та склади; 5-й – ТОСАВІАХІМ та начальницький склад запасу; 6-й – війська НКВС і робітничо-селянська міліція; 7-й – організаційна та мобілізаційна робота.

Наказами НКВС СРСР за № 00409 від 14 липня 1937 р. та наказу НКВС УРСР за № 00155 від 28 липня 1937 р. 6-й відділ УДБ УНКВС ХО (до якого входили оперативні пункти станцій Харків-пасажи́рський, Харків-товарна, Основа, Куп'янськ, Полтава, Ізюм, Лозова, Люботин, Кременчук, Ромодан, Мерефа, Білопілля, Красноград, Смородино) з 1 серпня 1937 р. був розформований. Особовий склад 6-го відділу УДБ і оперативних пунктів, розташованих на території Південної залізниці, був виключений із складу обласного управління НКВС та переданий у щойно сформований Дорожньо-транспортний відділ (ДТВ) ГУДБ НКВС Південної залізниці. Особовий склад оперативного пункту УДБ станції Гребінка відійшов до ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці, а особовий склад оперативних пунктів УДБ станцій Ізюм і Куп'янськ відійшли до ДТВ ГУДБ Північно-Донецької залізниці¹⁰.

Наказом НКВС УРСР № 00165 від 22 серпня 1937 р. були об'явлені тимчасові штати щойно створеного 11-го (водного) відділу, зайнятого оперативним обслуговуванням об'єктів наркомату водного транспорту; органів шосейно-дорожнього господарства та наркомату господарства. 11-й відділ УДБ НКВС

⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2, арк. 2–3.

¹⁰ Архів Головного Управління внутрішніх справ України в Харківській області, колекція документів (далі – А ГУВС ХО, к. д.), наказ УНКВС по Харківській області № 660 від 1 вересня 1937 р.

УРСР складався з таких відділків: 1-й – водний; 2-й – морський; 3-й – зв’язок; 4-й – шосейний; 5-й – обліково-реєстраційний¹¹.

Наприкінці 1937 р. у складі УДБ УНКВС Харківської області з’явився 12-й відділ (оперативної техніки).

Станом на 21 травня 1938 р. структура 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС Харківської області була наступною: 1-й відділок – німецький; 2-й – польський; 3-й – середньоєвропейський; 4-й – український; 5-й – біла контрреволюція; 6-й – оборонна промисловість; 7-й – важка промисловість; 8-й – легка промисловість; оперативно-обліковий відділок. У порівнянні з липнем 1937 р. зменшилася кількість відділків. Тепер їх стало дев’ять замість одинадцяти – зникли сільськогосподарський та інформаційний відділки. До того ж 1-й відділок став німецьким замість західного, а 3-й відділок з середньоєвропейського та східного став просто середньоєвропейським.

На той же день маємо структуру і 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС ХО: 1-й відділок – правотроцькістський; 2-й відділок – антирадянські політичні партії; 3-й відділок – українська контрреволюція; 4-й відділок – радгоспний; 5-й відділок – сільський; 6-й відділок – вузівський; 7-й відділок – церковно-сектантський; 8-й – оперативний облік.

9 червня 1938 р. наказом НКВС СРСР за № 00362 була оголошена нова структура оперативно-чекістських управлінь НКВС СРСР, яка відтепер складалася з трьох управлінь: Управління державної безпеки (1-е управління); Управління особливих відділів (2-е управління); Управління транспорту та зв’язку (3-є управління).

Структура 1-го Управління НКВС СРСР була наступною: 1-й відділ – охорона уряду; 2-й відділ – оперативний; 3-й відділ – контррозвідувальний; 4-й відділ – секретно-політичний; 5-й відділ – іноземний; 6-й відділ – нагляд за міліцією; пожежною охороною, військкоматами; 7-й відділ – оборонна промисловість; 9-й відділ (сільське господарство, торгівля, заготівлі).

Цим же наказом НКВС СРСР у складі центрального апарату НКВС СРСР були організовані такі самостійні оперативно-

¹¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 8, арк. 2–4.

чекістські відділи: 1-й спецвідділ – обліково-реєстраційний; 2-й спецвідділ – відділ оперативної техніки; 3-й спецвідділ – шифрувальний; тюремний відділ¹².

В НКВС УРСР ця реорганізація відбулася наступним чином. *По-перше*, 2-го Управління в його складі не організовувалося. 5-й відділ УДБ НКВС УРСР (він же особливий відділ ГУДБ НКВС Київського військового округу) став тепер «лише» особливим відділом НКВС Київського військового округу. 5-й відділ УДБ УНКВС ХО (він же Особливий відділ ГУДБ НКВС ХВО) став називатися Особливим відділом НКВС ХВО. В інших обласних управліннях НКВС УРСР 5-ті відділи були ліквідовані. Наказом УНКВС по Харківській області від 13 липня 1938 р. весь особовий склад 5-го відділу перейшов до особливого відділу НКВС Харківського військового округу. На рівні ж НКВС УРСР цей перехід оформили відповідним наказом лише 3-го вересня 1938 р.¹³ *По-друге*, в 1-му Управлінні НКВС УРСР був відновлений 5-й (іноземний) відділ, але в обласних управліннях НКВС цей підрозділ не утворювався.

**Начальники УНКВС
по Харківській області
у 1936–1938 рр.**

За добу «єжовщини» обласне управління НКВС очолювали 8 осіб, четверо з яких було репресовано, один – покінчив життя самогубством.

15 червня 1934 р. постановою політбюро ЦК КП(б)У начальником Харківського обласного відділу ДПУ був призначений Карл Мартинович Карлсон (1888–1938)¹⁴, який 25 травня 1934 р. постановою ЦК ВКП(б) за грубі недоліки у фінансово-господарському стані Робітничо-селянської міліції УСРР був усунутий з посади заступника голови ДПУ УСРР¹⁵. 14 жовтня 1936 р. ЦВК УСРР затвердив комісара державної безпеки 2-го рангу К. М. Карлсона заступником народного комісара внутрішніх

¹² Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. – С. 66–67.

¹³ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 583 від 3 вересня 1938 р.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 339, арк. 176.

¹⁵ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 501, арк. 10.

справ республіки, звільнивши його від обов'язків начальника УНКВС по Харківській області¹⁶, а ще через три дні М. І. Єжов затвердив це призначення відповідним наказом¹⁷. 11 січня 1938 р. Карлсон¹⁸ був звільнений з посади начальника Томськ-Асинського табору і загалом із органів НКВС¹⁹, а ще через одинадцять днів заарештований та етапований до Москви. Вже 4 лютого 1938 р. в заяві Карл Мартінович «зізнався», що був завербований Всеволодом Аполлоновичем Балицьким (1892–1937) до «антирадянської організації правих». Потім з'явилися «зізнання» про роботу на «царську охоранку», шпигунство на користь Латвії, Німеччини та Польщі. 22 квітня 1938 р. Карлсон в особливому порядку був засуджений на смерть і того ж дня розстріляний у Москві²⁰.

17 жовтня 1936 р. начальником УНКВС по Харківській області був призначений комісар державної безпеки 3-го рангу Соломон Самійлович Мазо (1900–1937) (з посади начальника ЕКВ УДБ НКВС УСРР)²¹. 4-го липня 1937 р., дізнавшись про своє виключення з числа кандидатів у члени ЦК КП(б)У, застрелився у своєму службовому кабінеті. Передсмертна записка Мазо не збереглася, але за спогадами сучасників там було написано щось на кшталт:

«Товариші, опам'ятайтесь! Куди веде така лінія арештів чесних більшовиків та вибивання з них свідчень?»²².

¹⁶ Про затвердження т. Карлсона К.М. заступником наркома внутрішніх справ УСРР. Постанова ЦВК УСРР // Вісти. – 1936. – 15 жовтня.

¹⁷ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по особовому складу (о/с) № 988 від 17 жовтня 1936 р.

¹⁸ Див.: Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона – заступника наркома внутрішніх справ УРСР) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 91–105; Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – К.: Абрис, 1997. – С. 117–142; Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині люди та долі (1919–1941). – Харків: Фоліо, 2002. – С.159–208.

¹⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 82 від 11 січня 1936 р.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43787-фп, арк. 116–118.

²¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 988 від 17 жовтня 1936 р.

²² Див.: Золотарьов В. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2/4. – 2000. – С. 374–389; Його жс. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 208–235.

5 липня 1937 р. для розслідування причин самогубства Мазо до Харкова прилетів заступник наркома внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3-го рангу Василь Тимофійович Іванов (1894–1938), який призначив виконуючим обов'язки начальника УНКВС ХО полковника Ігоря Борисовича Шумського (1898–1974) (з посади заступника начальника УНКВС та за сумісництвом начальника особливого відділу ГУДБ НКВС ХВО і начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області)²³. Шумський керував до 5 серпня 1937 р., після чого був відряджений до Києва. 8 серпня 1937 р. наказом НКВС УРСР він був звільнений з посади «начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області» та залишений в розпорядженні наркомату²⁴. У серпні 1937 р. – березні 1938 р. очолював Запорізький міськвідділ НКВС Дніпропетровської області. До кримінальної відповідальності не притягався²⁵.

Після від'їзду І. Б. Шумського призначеного начальника УНКВС по Харківській області не було 7 місяців. Проте тимчасово УНКВС очолював капітан державної безпеки Лев Йосифович Рейхман (1902–1940), який перед цим працював заступником начальника УНКВС Київської області. До Харкова він прибув на початку серпня 1937 р. 7 серпня підписав свій перший наказ як «заступник начальника УНКВС», хоча наказом НКВС СРСР він був затверджений лише 16 серпня 1937 р.²⁶, а НКВС УРСР продублювало це призначення аж 5 вересня 1937 р.²⁷ Більшість оперативних документів Рейхман²⁸ підписував як «заступник

²³ *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С 66.

²⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

²⁵ Біографічні нариси про І. Б. Шумського див: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С 250–282; *Потильчак О.* Ігор Борисович Шумський (1898–1974): сходинками службової кар'єри керівника УПВІ НКВС Української СРСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1. – 2011. – С. 243–259.

²⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1442 від 16 серпня 1937 р.

²⁷ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 345 від 5 вересня 1937 р.

²⁸ Біографічні нариси про Л. Й. Рейхмана див: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 250–282; *Бажан О., Золотарьов В.* Біографія майора державної безпеки Льва Рейхмана в динаміці репресивної політики радянської влади в 1920–1930-ті роки // Південний Захід. Одесика – 2014. – Вип. 17. – С. 220–238.

начальника УНКВС», значно рідше зустрічаються його підписи як «т.в.о. начальника УНКВС». 6 березня 1938 р. майор державної безпеки Рейхман від'їхав до Києва і вже наступного дня був призначений т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР²⁹. 28 жовтня 1938 р. начальник 1-го відділу (оборонна промисловість) Головного економічного управління НКВС СРСР Л. Й. Рейхман був заарештований. Судову справу по звинувачуванню Л. Й. Рейхмана у злочинах, передбачених ст.ст. 58-1-а та 58-11 КК РРФСР, 25 січня 1940 р. розглядала на закритому засіданні Військова колегія Верховного суду СРСР у складі: голова – армійськюрисст В. В. Ульріх; члени – бригвійськюриссти Л. Д. Дмитрієв і О. Г. Суслін; секретар – військюрисст 2-го рангу М. В. Козлов. Суд встановив:

«Рейхман, працюючи начальником відділку ЕКУ (економічного управління. – *Авт.*) НКВС УСРР, у 1933 р. був завербований до антирадянської терористичної змовницької організації, що існувала в органах НКВС УСРР, одним із керівників цієї організації Мазо. У наступні роки Рейхман, працюючи на відповідальних посадах в органах НКВС УРСР, а потім начальником ГУДБ НКВС, у своїй чекістській діяльності проводив ворожу роботу, яка була спрямована на знищення партійно-радянських кадрів і збереження від розгрому контрреволюційних формувань». Його засудили «до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає».

На судовому засіданні Рейхман визнав себе винним у всіх обвинуваченнях, окрім шпигунства. Вирок було виконано наступного дня у Москві³⁰.

Після від'їзду Рейхмана роботою УНКВС по Харківській області з 6 по 16 березня 1938 р. керував начальник 4-го відділу УДБ капітан державної безпеки Абрам Михайлович Симхович (1902–1940)³¹. Останній був заарештований 6 березня 1939 р., на посаді начальника 3-го відділу ГУТАБ НКВС СРСР. Під час слідства він був визнаний винним у тому, що у 1935 р. був завербо-

²⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 61 від 7 березня 1938 р.

³⁰ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 281–282.

³¹ Біографічні нариси про А. М. Симховича див: Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 282–292.

ваний заступником начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Пейсахом Меєровичем Рахлісом (1897–1938) до антирадянської шпигунсько-терористичної змовницької організації в системі органів внутрішніх справ України і проводив підривно роботу, спрямовану на зберігання від викриття правотроцькістського підпілля в республіці та фальсифікацію слідчих матеріалів. Як учасник антирадянської організації, Симхович, начебто, у 1937 р. встановив зв'язок із розвідувальними органами Польщі. Під час попереднього слідства він спочатку визнав вину і заявив, що до Харкова прибув за завданням наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу Ізраїля Мойсейовича Леплевського (1894–1938), який наказав йому зв'язатися із Рейхманом та діяти під його керівництвом. Зв'язок цей він встановив і продовжував свою ворожу роботу до виїзду у Москву. У Харкові завербував оперуповноваженого 4-го відділу молодшого лейтенанта державної безпеки Зіновія Володимировича Бабушкіна (1907–?) та начальника 2-го відділку 5-го відділу старшого лейтенанта державної безпеки Зіновія Ісайовича Щеголевського (1901–?). Симхович від своїх свідчень відмовився і 26 лютого 1940 р. під час засідання Військової колегії Верховного суду СРСР винним себе не визнав. Втім, це його не врятувало. За ст.ст. 58-1 п. «а», 58-7; 58-11 КК РРФСР він був засуджений на смерть та розстріляний наступного дня у Москві³².

3 березня 1938 р. наказом НКВС СРСР начальником УНКВС по Харківській області був призначений капітан державної безпеки Григорій Галактіонович Телешев (1902–1978) (з посади начальника УНКВС по Тамбовській області)³³. Він приступив до виконання своїх обов'язків лише 16 березня 1938 р. Вже 30 квітня 1938 р. Телешев виїхав до Києва і до Харкова вже не повертався. Невдовзі він був призначений першим секретарем Одеського обкому КП(б)У³⁴. До кримінальної відповідальності не притягався.

Після від'їзду Телешева роботою УНКВС з 30 квітня по 2 червня 1938 р. керував заступник начальника УНКВС ХО старший

³² ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 84.

³³ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 501 від 3 березня 1938 р.

³⁴ Біографічні нариси про Г. Г. Телешева див: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 292–304.

лейтенант державної безпеки Давид Аронович Перцов (1909–1946)³⁵, мова про кримінальну справу якого буде йти в нашому нарисі.

20 травня 1938 р. наказом НКВС СРСР начальником Харківського УНКВС був призначений капітан державної безпеки Григорій Михайлович Кобизев (1902–1941), який очолював відділ кадрів НКВС УРСР³⁶. До виконання своїх обов'язків він приступив 2 червня 1938 р. та керував роботою управління до 13 січня 1939 р. – дня свого арешту. 15 серпня 1939 р. у Москві Військова колегія Верховного суду СРСР на закритому засіданні розглянула справу по звинуваченню Г. М. Кобизева в злочинах, що передбачені ст.ст. 54-1 п. «б», 54-8, 54-11 КК УРСР. За суддівським столом сиділи – бригаєнюрисст Г. О. Алексєєв (головуючий), члени – бригавійськюрисст Л. Д. Дмитрієв, військовий юрисст 2-го рангу О. О. Чепцов, секретар – військовий юрисст 3-го рангу Бичков. Суд визначив:

«Кобизев з лютого 1938 р. був активним учасником антирадянської змовницької організації, що діяла в органах НКВС України. Знаходячись в організаційних зв'язках із одним з керівних учасників названої організації на Україні Успенським та іншими, за завданням яких він, працюючи спочатку начальником відділу кадрів НКВС УРСР, а потім з червня 1938 р. начальником Управління НКВС Харківської області, проводив підривну ворожу роботу, спрямовану на розгін чесних, відданих Радянській владі працівників НКВС, проявляючи при цьому антисемітські тенденції та витівки. В оперативно-слідчій роботі по Харківській області Кобизев проводив підривну діяльність, спрямовану на дискредитацію органів НКВС, шляхом здійснення незаконних арештів громадян, застосовуючи до арештованих ворожі методи слідства, потурав підлеглому йому апарату у застосуванні незаконних методів слідства та допитів».

Військова колегія засудила

«Кобизева Григорія Михайловича до позбавлення волі у виправно-трудових таборах терміном на п'ятнадцять років, з уражен-

³⁵ Біографічні нариси про Д. А. Перцова див: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 312–329; *Золотарьов В., Бажан О.* Мясник: сторінки біографії ст. лейтенанта держбезпеки Давида Перцова // Південний захід. Одесика. – 2011. – Вип. 12. – С. 199–248.

³⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1188 від 20 травня 1938 р.

ням у політичних правах на п'ять років і позбавленням спеціального звання "капітан державної безпеки"»³⁷.

Покарання Кобизев відбував у Північно-Східному таборі НКВС поблизу Магадану, де і помер³⁸.

Заступники начальника УНКВС Харківської області у 1936–1938 рр. На відміну від інших обласних управлінь в УРСР, які у своїх штатах мали лише одного заступника начальника УНКВС, у Харкові у травні 1935 р. – червні 1937 р. таких було два. Другий заступник начальника УНКВС за сумісництвом обіймав посади начальника особливих відділів ГУДБ НКВС ХВО та начальника особливого відділу УДБ УНКВС по Харківській області. У вересні 1936 р. – січні 1939 р. заступниками начальника УНКВС працювали 5 осіб (не рахуючи Рейхмана), 4 з яких були засуджені.

Із 28 серпня 1934 р. по 17 березня 1937 р. заступником начальника УНКВС по Харківській області працював майор державної безпеки Яків Зельманович Камінській (1891–?). 17 березня 1937 р. він був призначений заступником начальника УРСМ НКВС УРСР, а 9 березня 1938 р. заарештований «як учасник контрреволюційної змови в НКВС УРСР» та 23 листопада 1939 р. особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 10 років позбавлення волі³⁹.

17 травня 1936 р. заступником начальника УНКВС та за сумісництвом начальником особливих відділів ГУДБ НКВС ХВО і УДБ УНКВС по Харківській області був призначений полковник Ігор Борисович Шумський (з посади начальника оперативного відділу та заступника начальника Управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УСРР)⁴⁰, який приступив до роботи 2 червня 1936 р.⁴¹ На цій посаді він пропрацював до 5 липня 1937 р., коли був призначений т.в.о. начальника УНКВС.

³⁷ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 328–329.

³⁸ Біографічні нариси про Г. М. Кобизева див: Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 312–329.

³⁹ Біографічний нарис про Я. З. Камінського див: Золотарьов В. Заручник системи – Я. Камінський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2. – 1998. – С. 286–304.

⁴⁰ Потильчак О. Ігор Борисович Шумський... – С. 250.

⁴¹ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 238.

27 березня 1937 р. заступником начальника УНКВС по Харківській області був призначений капітан державної безпеки Григорій Аркадійович Ключвант-Гришин (1903–1939) (з посади заступника начальника УНКВС по Київській області)⁴². У Харкові працював до середини червня 1937 р., потім очолював УНКВС по Одеській та Вінницькій областях. Заарештований 20 серпня 1937 р., обвинувачувався в тому, що у 1927 р. увійшов до троцькістського угруповання та поширював антирадянську літературу; був учасником антирадянської правотроцькістської терористичної змовницької організації; проводив підривну роботу в органах НКВС⁴³. 2 червня 1939 р. Військовий трибунал військ НКВС Московського військового округу (бриг-військюрисст Сергій Никанорович Ждан (1892–1946) (голова), члени – військюрисст 1-рангу Борзов та батальйонний комісар Маслов при секретарі Суслові) засудив Г. А. Ключвант-Гришина за ст.ст. 58-1 «а», 58-8, 58-11 КК РРФСР на смерть⁴⁴.

Як вже було зазначено вище, заступником начальника УНКВС по Харківській області з 7 серпня 1937 р. по 6 березня 1938 р. був Лев Йосифович Рейхман, який практично керував роботою обласного управління.

4 квітня 1938 р. наказом НКВС УРСР т.в.о. заступника начальника Харківського УНКВС призначили старшого лейтенанта державної безпеки Давида Ароновича Перцова (з посади т.в.о. заступника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР)⁴⁵, який прибув до Харкова вже наступного дня. У липні 1938 р. відбув до Києва і невдовзі був призначений начальником Чорноморського водного відділу НКВС УРСР в Одесі, хоча офіційно наказами НКВС СРСР і УРСР з посади в Харкові не звільнявся. Після від'їзду Перцова посада заступника начальника УНКВС півроку була вакантною.

**Помічники начальника
УНКВС по Харківській області
у 1936–1938 рр.**

На посаді помічника начальника УНКВС, які в основному керували роботою відділів, які не входили до УДБ

⁴² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 419 від 27 березня 1937 р.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-фп, арк. 198.

⁴⁴ Там само, арк. 209–210.

⁴⁵ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 117 від 4 квітня 1938 р.

(їх ще називали «неоперативні відділи»), в добу «Великого терору» працювали два чекісти, які до кримінальної відповідальності не притягалися.

Із 1936 р. помічником начальника УНКВС по Харківській області працював капітан державної безпеки Яків Аронович Пан (1895–1939) (призначений з посади заступника начальника адміністративно-господарського управління НКВС УСРР). Із 15 до 22 липня 1937 р. – на час службового відрядження Шумського до Москви Пан керував роботою УНКВС. 10 грудня 1937 р. Пан призначений помічником начальника УНКВС Курської області⁴⁶. Після його від'їзду посада помічника начальника УНКВС була вакантною до травня 1938 р.

26 травня 1938 р. т.в.о. помічника начальника УНКВС по Харківській області був призначений лейтенант державної безпеки Володимир Олексійович Дьомін (1899–1941) (з посади начальника Вовчанського райвідділу НКВС Харківської області)⁴⁷. На цій посаді старший лейтенант державної безпеки (з 15 червня 1938 р.) пропрацював до 29 травня 1939 р. – дня свого призначення заступником начальника УНКВС по Чернігівській області⁴⁸.

**Начальники 2-го відділу
УДБ УНКВС
по Харківській області
у 1936–1938 рр.**

Начальниками 2-го (оперативного) відділу у зазначений період були троє чекістів, двоє з яких були страчені.

22 липня 1936 р. начальником оперативного відділу УДБ УНКВС по Харківській області був призначений Семен Абрамович Ольшанський (1899–1937), який перед цим очолював відділ зв'язку НКВС УСРР. Роботою відділу старший лейтенант державної безпеки Ольшанський керував до дня свого арешту – 4 серпня 1937 р. В обвинувальному висновку по його справі зазначалося:

«УДБ НКВС УРСР викрита та ліквідована антирадянська змова, яка існувала в НКВС УРСР, до якої входив ряд відповідальних робітників УДБ, міліції і яка ставила перед собою завдання – повалення керівництва партії та уряду. Одним з учасників цієї

⁴⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 2392 від 10 березня 1938 р.

⁴⁷ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 306 від 28 квітня 1938 р.

⁴⁸ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. Справочник. – М.: Об-во «Мемориал», «Звенья», 2010. – С. 329–330.

змови був обвинувачений по цій справі Ольшанський, втягнутий Елькіним Юхимом⁴⁹ (заарештований ГУДБ НКВС СРСР) [...] Ольшанський визнав себе винним у тому, що є учасником антирадянської змови [...] Визнав себе винним також у тому, що виконував злочинні доручення змовників Елькіна та Євгенєва⁵⁰ по придбанню та збуту автомашин, по будівлі моторних човнів, що покривав відомі йому при цих злочинних дорученнях випадки розкрадання державних коштів. Що він, Ольшанський, також розкрадав державні кошти, будучи на роботі в НКВС УСРР і у м. Харкові в оперативному відділі УНКВС»⁵¹.

На суді 7 вересня 1937 р. Ольшанський винним себе у розкраданні майна не визнав⁵², але це його не врятувало. Він був зашуджений на смерть та розстріляний у Києві.

8 серпня 1937 р. начальником 2-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області призначили старшого лейтенанта державної безпеки Леонтія Онисимовича Чернова (1897–1938), який перед цим працював заступником начальника 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР⁵³. До роботи він приступив 15 серпня 1937 р. і перебував на цій посаді до дня свого арешту – 31 липня 1938 р. Останній розповів про свою «ворожу роботу»:

«Працюючи у Харкові, я найбільш цінні матеріали, отримані від агентури, знищував: матеріали про контрреволюційні троцькістські прояви відповідального робітника одного з Харківських заводів Гольдштейна; матеріали про активні троцькістські прояви завідувача друкарнею будинку піонерів Білопольського. Тим самим залишав ворогів Радянської влади безкарно продовжувати ворожу роботу. Перетримував завдання на арешти, що надходили з інших міст. Навмисно не установлював ряд осіб, які підлягали арешту, але прізвища їхні зараз не пам'ятаю. У січні або лютому місяці 1938 р. знищив матеріали на поляка-диверсанта, що пробрався на ХТЗ на прізвище, здається, Пловський. Мав матеріали про велику засміченість Харківського Інтуриста

⁴⁹ Елькін Юхим Давидович (1895–1937), капітан державної безпеки. У 1935–1937 рр. – начальник відділу пожежної охорони НКВС УРСР. Розстріляний.

⁵⁰ Євгенєв (Левін) Олександр Ігнатович (1899–1937), капітан державної безпеки. У 1935–1937 рр. – секретар НКВС УРСР. Розстріляний.

⁵¹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 957771, арк. 74–75.

⁵² Там само, арк. 112

⁵³ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

особами, підозрілими по шпигунству: перекладачка Славитинська, полька, виходець з Польщі; перекладачка Шамраєвська, яка перебувала у тісному зв'язку з рядом іноземних підданих з числа інтуристів. Мав і інші матеріали, але заходів до очищення цього вогнища ворогів не приймав до тих пір, поки не було змінено керівництво Харківського обласного управління і я не став відчувати на собі тиск з боку дійсних більшовиків, які прийшли до керівництва. Після цього я все ж частину агентурного матеріалу, що був у мене, знищив»⁵⁴.

1 жовтня 1938 р. справу Чернова в Києві розглянула виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР (голова – диввійськюрис О. Орлов, члени – бригвійськюрис І. Галінков, військовий юрист 1-го рангу Ф. Климін, секретар – Л. Кудрявцев) та за ст.ст. 54-1 «б», 54-7, 54-8 та 54-11 ККУРСР засудила його на смерть як учасника антирадянської правотроцькістської організації, що «проводив в органах НКВС зрадницьку роботу, спрямовану на знищення агентурних матеріалів на учасників контрреволюційної організації та польських розвідників з метою збереження їх від викриття».

У вироку також відзначалося, що Чернов

«був прибічником застосування терору стосовно керівників ВКП(б) і Радянського уряду»⁵⁵.

Після арешту Чернова роботою 2-го відділу УДБ УНКВС ХО до 1939 р. керував лейтенант державної безпеки Віталій Михайлович Коропов (1903–?), який офіційно значився заступником начальника цього ж підрозділу. До кримінальної відповідальності не притягався.

**Начальники 3-го відділу
УДБ УНКВС
по Харківській області
у 1936–1938 рр.**

Співробітники 3-го (контррозвідального) відділу були основними виконавцями масових національних операцій. В добу «Великого терору» цей підрозділ очолювали 5 осіб, один з яких був розстріляний, а один засуджений до 10 років позбавлення волі.

5 січня 1937 р. наказом НКВС СРСР колишній начальник економічного відділу УДБ УНКВС ХО капітан державної безпеки Лазар Соломонович Арров був призначений начальником 3-го

⁵⁴ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 035876, арк. 30–32.

⁵⁵ Там само, арк. 64.

відділу УДБ цього ж облуправління⁵⁶. Вірогідно, цей підрозділ почав функціонувати 19 січня 1937 р. – саме цього дня наказом Харківського УНКВС «начальник економічного відділу» Арров став начальником 3-го відділу УДБ, а заступник начальника економічного відділу капітан державної безпеки Йосиф Самсонович Найдман (1906–?) – заступником начальника цього ж відділу. 27 липня 1937 р. Арров був призначений начальником ДТВ ГУДБ НКВС Амурської залізниці⁵⁷. Пізніше він буде страчений за порушення соціалістичної законності.

Із 3 червня 1937 р. до 25 лютого 1938 р. заступником начальника 3-го відділу працював капітан державної безпеки Дмитро Іванович Торнуєв (призначений з посади заступника начальника 1-го відділку 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР). Торнуєв керував роботою 3-го відділу з липня до 15 серпня 1937 р. та з кінця вересня до 14 січня 1938 р. 17 лютого 1938 р. звільнений в запас⁵⁸. У 1941 р. він буде засуджений за порушення соціалістичної законності, про що ми окремо розповімо в нашому нарисі.

8 серпня 1937 р. наказом НКВС УРСР начальником 3-го відділу був призначений старший лейтенант державної безпеки Йосиф Борисович Фішер (1896–?), який перед цим очолював 3-й відділ УДБ УНКВС по Вінницькій області⁵⁹. До роботи він приступив 15 серпня 1937 р. і перебував на цій посаді до кінця вересня 1937 р. 1 жовтня 1937 р. призначений начальником УНКВС по Миколаївській області⁶⁰. До кримінальної відповідальності не притягувався.

23 грудня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 502 начальником 3-го відділу призначений старший лейтенант державної безпеки Ісак Ананійович Шапіро (1896–?), який перед цим очолював Ворошиловградський міський відділ НКВС⁶¹ та приступив до виконання своїх службових обов'язків лише 14 січня 1938 р. 7 березня 1938 р. наказом НКВС УРСР він був призначений т.в.о.

⁵⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 5 від 5 січня 1937 р.

⁵⁷ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1257 від 27 липня 1937 р.

⁵⁸ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 398 від 17 лютого 1938 р.

⁵⁹ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁶⁰ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 369 від 1 жовтня 1937 р.

⁶¹ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 502 від 23 грудня 1937 р.

помічника начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР⁶². До кримінальної відповідальності Шапіро не притягувався, але у 1958 р. був виключений з партії «за огульний підхід до розглядання справ на судовій трійці»⁶³.

Із 7 березня 1938 р. роботою відділу керував старший лейтенант державної безпеки Петро Йосифович Барбаров, який офіційно числився начальником 2-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. 22 квітня 1938 р. наказом НКВС УРСР він був призначений т.в.о. начальника відділу⁶⁴, а 28 травня того ж року наказом НКВС СРСР затверджений начальником відділу⁶⁵. 19 квітня 1939 р. звільнений з посади.

Начальники 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області у 1936–1938 рр. У вересні 1936 р. – грудні 1938 р. 4-м відділом по черзі керували 6 осіб, двох з яких було розстріляно, двоє засуджені до різних термінів позбавлення волі, один був заарештований, але потім звільнений, а ще один – до кримінальної відповідальності не притягався.

Із 11 серпня 1934 р. по 3 січня 1937 р. начальником секретно-політичного відділу працював капітан державної безпеки Марк Ісайович Говлич (1902–1938). Був переведений на посаду заступника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР⁶⁶. 25 вересня 1937 р. Говлич був призначений начальником УНКВС по Амурській області⁶⁷. 29 липня 1938 р. був заарештований, а 20 вересня того ж року засуджений на смерть і невдовзі страчений⁶⁸.

З січня 1937 р. до 8 серпня 1937 р. (дня свого відрядження до НКВС УРСР), начальником 4-го відділу працював капітан державної безпеки Лаврентій Трохимович Якушев, який перед цим

⁶² А ГУВСУХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 61 від 7 березня 1938 р.

⁶³ Біографічний нарис про І. А. Шапіро див.: *Бажан О., Золотарьов В.* «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС», або Історія покарання ексекutora «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги» // *Краєзнавство.* – 2013. – № 3. – С. 165–175.

⁶⁴ А ГУВСУХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 185 від 22 квітня 1938 р.

⁶⁵ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1302 від 28 травня 1938 р.

⁶⁶ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 05 від 3 січня 1937 р.

⁶⁷ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1769 від 25 вересня 1937 р.

⁶⁸ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 147.

був заступником начальника цього ж відділу, засуджений у 1939 р. до 20 років позбавлення про що мова піде нижче.

Після від'їзду Якушева роботою 4-го відділу фактично керував помічник начальника відділу та за сумісництвом начальник 1-го відділку старший лейтенант державної безпеки Лазар Наумович Ширін (1901–?). 18 листопада 1937 р. відряджений до НКВС УРСР. У 1940 р. був арештований за «порушення соціалістичної законності» під час роботи у 1938 р. заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області. 17 вересня 1941 р. був звільнений «через недоведеність злочину»⁶⁹.

8 серпня 1937 р. начальником 4-го відділу був призначений старший лейтенант державної безпеки Аврам Михайлович Симхович, який перед цим очолював 4-й відділ УДБ УНКВС по Вінницькій області⁷⁰. Симхович приступив до виконання своїх обов'язків 15 серпня 1937 р. і перебував на цій посаді до 20 квітня 1938 р. – дня свого відкликання до НКВС СРСР.

Із 20 квітня по 9 червня 1938 р. роботою 4-го відділу керував старший лейтенант державної безпеки Борис Костянтинович Фрей, який офіційно вважався начальником відділку цього ж відділу і лише 28 травня 1938 р. був призначений заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС ХО⁷¹. Фрей був засуджений за «порушення соціалістичної законності».

25 травня 1938 р. начальником 4-го відділу був призначений старший лейтенант державної безпеки Самуїл Абрамович Гінесін (1904–?), який перед цим очолював 4-й відділ УДБ УНКВС по Кам'янець-Подільській області⁷². У Харкові працював з 9 червня 1938 р. по 5 червня 1939 р. До кримінальної відповідальності не притягувався.

**Начальники 5-го відділу
УДБ УНКВС
по Харківській області
у 1936–1938 рр.**

В добу «Великого терору» відділ очолювали 6 осіб, із них одного розстріляли, ще одного засудили до позбавлення волі.

⁶⁹ Золотарёв В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – С. 345.

⁷⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁷¹ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1301 від 28 травня 1938 р.

⁷² Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 291 від 25 травня 1938 р.

Із 2 червня 1936 р. по 5 липня 1937 р. начальником особливого відділу (ОВ) УДБ УНКВС по Харківській області та за сумісництвом заступником начальника УНКВС та начальником ОВ ГУДБ НКВС ХВО працював полковник І. Б. Шумський.

Після призначення Шумського начальником УНКВС по Харківській області роботою особливих відділів з 5 липня до 4 серпня 1937 р. керував капітан державної безпеки Олександр Якович Санін-Затурянський (1903–?), який з 1 квітня по 4 серпня 1937 р. працював заступником начальника цих підрозділів⁷³. Пізніше він свідчив:

«4 серпня 1937 р. я був викликаний до кабінету в.о. начальника УНКВС полковника Шумського Ігоря Борисовича, де у присутності працівників комендатури, явно хвилюючись і тримаючи телеграму тремтячими руками Шумський оголосив мені, що за розпорядженням наркома НКВС УРСР Леплевського я арештований. Після чого був відправлений у тюрму до одиночної камери. Увечері того ж дня під підсиленою вартою в окремому вагоні я був відправлений до Києва»⁷⁴.

Санін зробили учасником змови в НКВС УРСР і 9 жовтня 1937 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР засудили до 8 років позбавлення волі⁷⁵.

8 серпня 1937 р. наказом НКВС УРСР начальником 5-го відділу УДБ УНКВС та ОВ ГУДБ НКВС ХВО був призначений старший лейтенант державної безпеки Володимир Львович Писарев-Фукс (1900–1938), який перед цим очолював 3-й відділ УДБ УНКВС по Одеській області⁷⁶. Слід зазначити, що на відміну від попередників – посаду заступника начальника УНКВС «за сумісництвом» він не отримав. До роботи приступив 15 серпня 1937 р. і перебував на цій посаді до 1 листопада 1937 р. – дня свого призначення заступником начальника УНКВС по Полтавській області⁷⁷. Виконуючий обов'язки заступника начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітан державної безпеки Писарев-

⁷³ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8457, арк. 17.

⁷⁴ *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 246–247.

⁷⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 011474, арк. 72.

⁷⁶ А ГУВСУ ХО, к.д., наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁷⁷ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 431 від 1 листопада 1937 р.

Фукс був заарештований 22 квітня 1938 р. Під час попереднього слідства та на суді він назвав себе учасником контрреволюційної змови в НКВС УРСР, до якої його завербував у жовтні 1937 р. начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР Віктор Михайлович Блюман (1899–1938), який і наказав йому гальмувати боротьбу із троцькізмом. Із дозволу Писарева-Фукса полтавські чекісти склали довідки по альбомних справах на підставі свідчень, зібраних по телефону. У результаті траплялося перекручування прізвищ і до альбому інколи потрапляли двічі ті ж самі особи. За спогадами колишнього співробітника НКВС УРСР Михайла Лукича Тимошенка (1902–?), влітку 1938 р. він зайшов до кабінету у Лук'янівській в'язниці, де допитували Писарева. Останній бідкався, що ні в чому не винен, але через застосування до нього фізичного впливу він підписує все, що пише слідчий Дегтярьов. Писарева засудили на смерть і розстріляли 22 вересня 1938 р.⁷⁸

Із 4 по 15 серпня 1937 р. та із 11 листопада 1937 р. до 28 травня 1938 р. роботою 5-го відділу й ОВ ГУДБ НКВС ХВО керував старший лейтенант державної безпеки Олександр Давидович Тишковський (1898–?), який офіційно рахувався заступником начальника цих підрозділів з 8 серпня 1937 р. (призначений з посади начальника 1-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області)⁷⁹. 28 травня 1938 р. призначений начальником відділу місць ув'язнення УНКВС ХО⁸⁰. До кримінальної відповідальності не притягувався⁸¹.

28 травня 1938 р. т.в.о. заступника начальника 5-го відділу призначений старший лейтенант державної безпеки Григорій Олександрович Хатьомкин (1902–?), який перед цим очолював ОВ УДБ НКВС 43-ї змішаної авіаційної бригади у Харкові⁸². Він і керував роботою 5-го відділу до його перетворення виключно в ОВ НКВС ХВО 13 липня 1938 р. Заступник начальника ОВ НКВС

⁷⁸ ГДА СБ України, спр. 701117-фп, т. 3, арк. 53–60.

⁷⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁸⁰ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 317 від 28 травня 1938 р.

⁸¹ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 317 від 28 травня 1938 р.

⁸² Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 317 від 28 травня 1938 р.

ХВО Хатьомкин фактично керував роботою підрозділу до вересня 1938 р., оскільки посада начальника відділу була вакантною. Був переведений до центрального апарату НКВС УРСР, до кримінальної відповідальності не притягався.

3 вересня 1938 р. начальником ОВ НКВС ХВО був призначений лейтенант державної безпеки Олександр Іванович Лупан (1902–?), який перед цим очолював 3-й відділ 3-го Управління НКВС УРСР⁸³. Керував роботою відділу до січня 1939 р., до кримінальної відповідальності не притягувався.

**Начальники 6-го відділу
УДБ УНКВС
по Харківській області –
ДТВ відділу ГУДБ
Південної залізниці
у 1936–1938 рр.**

Відділ очолювали 3 особи, із них одну розстріляли, одну арештовували за порушення «соціалістичної законності», але згодом виправдали.

Із 16 червня 1935 р. начальником транспортного відділу працював Олексій Семенович Глуховцев (1897–?), який перед цим очолював кооперативний відділ НКВС УСРР. 27 липня 1937 р. був призначений начальником ДТВ ГУДБ НКВС Орджонікідзевської залізниці в Ставрополі⁸⁴. Із Харкова капітан державної безпеки О. С. Глуховцев виїхав 4 серпня 1937 р., до кримінальної відповідальності не притягався.

27 липня 1937 р. наказом НКВС СРСР начальником щойно створеного ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці призначили капітана державної безпеки Данила Самійловича Леопольд-Ройтмана (1901–1939), який перед цим працював помічником начальника УНКВС по Донецькій області⁸⁵. Це призначення було продубльовано наказом НКВС УРСР лише 19 серпня 1937 р.⁸⁶ Утім, в Харкові Леопольд-Ройтман з'явився відразу після від'їзду Глуховцева і в оперативних документах спочатку фігурує як «начальник 6-го відділу». Заарештований 1 липня 1938 р. Засуджений на смерть і розстріляний 19 квітня 1939 р. З'ясувати висунуті йому обвинувачення поки що не вдалося.

⁸³ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 583 від 3 вересня 1938 р.

⁸⁴ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1257 від 27 липня 1937 р.

⁸⁵ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1257 від 27 липня 1937 р.

⁸⁶ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 321 від 19 серпня 1937 р.

Із 1 липня 1938 р. до літа 1939 р. роботою ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці керував старший лейтенант державної безпеки Костянтин Степанович Курпас (1900–?), який офіційно був заступником начальника цього підрозділу. НКВС СРСР не дав санкцію на притягнення його до кримінальної відповідальності. Письменник Іван Багряний, який у 1938 р. сидів у харківській в'язниці і мав інформацію з перших рук, згадував про нього у творі «Сад Гетсиманський»:

«Знаменитий Курпас. Від одного імені цього Курпаса в залізничників ішов завжди мороз по шкірі. Рафінований садист, безжалісний і кровожерний, здоровенний, з необмеженою владою... він власноручно мордував в'язнів, і хто в нього побував – ніколи того не забуде, якщо вийшов живий»⁸⁷.

Звичайно, до свідчень письменника-емігранта може бути скептичне ставлення, тому дамо слово представникам іншої сторони. Так, співробітник ДТВ Південної залізниці сержант державної безпеки О. С. Мостовий⁸⁸ рапортував Л. П. Берії, що під керівництвом К. С. Курпаса на ст. Лозова було заарештовано 80 залізничників, 70 з яких розстріляли:

«[...] останні давали свідчення завдяки засобам фізичного впливу (биття та іншого знущання) і камерній обробці, тобто підставці осіб, які їм навіювали давати свідчення про свою причетність до організації та давати нових членів»⁸⁹,

а дільничний прокурор Південної залізниці М. Г. Шестаков свідчив:

«[...] на одній з нарад у 1939 р. Курпас заявив: “Ми били й битимемо! І у ці справи прокурору Шестакову нічого втручатися!”»⁹⁰.

<p>Начальники 8-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області</p>	<p>У вересні 1936 р. – липні 1937 р. відділ очолювали 4 особи, жодна з яких не притягалася до кримінальної відповідальності. Із 22 березня 1934 р. до 12 жовтня 1937 р. начальником відділу працював лейтенант державної безпеки</p>
--	--

⁸⁷ Багряний І. Сад Гетсиманський. – К.: «Час», 1991. – С. 463–464.

⁸⁸ Мостовий Олександр Степанович (1901–?). Слідчий ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці. 11 березня 1941 р. ВТ НКВС КВО засуджений на смерть за ст. 206-17 п. «б». Розстріл замінений на 10 років таборів.

⁸⁹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023133, арк. 69.

⁹⁰ Там само, арк. 68.

Андрій Степанович Шилін (1900–?). 12 жовтня 1937 р. призначений начальником 8-го відділку УДБ УНКВС по Полтавській області⁹¹. 20 жовтня 1937 р. відряджений до Полтави, до кримінальної відповідальності не притягався.

Після від'їзду Шиліна до останнього дня 1937 р. роботою цього підрозділу керував помічник начальника 8-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області технік-інтендант Михайло Дмитрович Шошин (1904–?). У 1938 р. звільнений з НКВС за станом здоров'я.

31 грудня 1937 р. 8-й відділ очолив лейтенант державної безпеки Григорій Васильович Шепеленко (1894–?), який перед цим очолював 8-й відділ УДБ УНКВС по Вінницькій області. 21 травня 1938 р. очолив 9-й відділ УДБ УНКВС по Харківській області.

Із 25 травня по серпень 1938 р. 8-й відділ УДБ УНКВС по Харківській області очолював молодший лейтенант державної безпеки Георгій Михайлович Ніколашкін (1898–?), який перед цим керував 9-м (спеціальним) відділом УДБ Харківського УНКВС. Роботою відділу керував до його реформування в 1-й спецвідділ УНКВС по Харківській області.

**Начальники 9-го
відділу
УДБ УНКВС
по Харківській області**

У вересні 1936 р. – серпні 1938 р. відділ очолювали 2 чекісти, які репресіям не піддавалися. Із 1934 р. до 21 травня 1938 р. начальником відділу був Георгій Михайлович Ніколашкін, якого змінив Григорій Васильович Шепеленко. Останній очолював цей підрозділ до реформування у 3-й спецвідділ УНКВС по Харківській області.

**Начальник 11-го
відділу
УДБ УНКВС
по Харківській області**

1 вересня 1937 р. начальником щойно створеного водного відділу, згідно з наказом місцевого облуправління, був призначений лейтенант державної безпеки Олексій Кузьмич Шубін (1900–?), який очолював спочатку транспортний відділок УДБ станції Харків-Пасажирський. Знайти відповідний наказ НКВС СРСР або НКВС УРСР про це призначення поки що не вдалося. Втім, 15 вересня 1938 р. «т.в.о. начальни-

⁹¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 391 від 12 жовтня 1937 р.

ка 11-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області» Шубін був призначений т.в.о. начальника 3-го відділу 3-го (транспортно-го) Управління НКВС УРСР⁹². Таким чином, Шубін був єдиним начальником водного відділу в історії УНКВС ХО, який до кримінальної відповідальності не притягався.

**Начальник
12-го відділу УДБ УНКВС
по Харківській області** Наприкінці грудня 1937 р. був створений відділ оперативної техніки. 30 грудня 1937 р. помічником начальника 12-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області був призначений Марк Рафаїлович Штаркман (1902–1996), який працював інспектором при начальнику УНКВС по Дніпропетровській області. Оскільки посада начальника відділу була вакантною, Штаркман і керував роботою цього підрозділу. 15 квітня 1938 р. Штаркман був затверджений начальником 12-го відділу, а у серпні 1938 р., після розформування відділу, очолив 2-й спецвідділ УНКВС по Харківській області.

**Начальники
відділів УНКВС
по Харківській області,
створених у 1938 р.** 2 серпня 1938 р. начальником 6-го відділу (нагляд за воєнізованими організаціями) УДБ УНКВС по Харківській області був призначений Олександр Варсанофійович Решетнев (1901–?), який перед цим очолював 4-й відділок 3-го відділу УДБ Харківського УНКВС по Харківській області. На цій посаді пропрацював до 1939 р. і до кримінальної відповідальності не притягався.

7 жовтня 1938 р. начальником 7-го відділу (оборонна промисловість) УДБ УНКВС по Харківській області був призначений молодший лейтенант державної безпеки Григорій Дмитрович Переволочанський (1908–?), який очолював 6-й відділок 3-го відділу УДБ Харківського УНКВС. На цій посаді пропрацював до 1939 р., до кримінальної відповідальності не притягався, хоча мав партійні стягнення. 2 квітня 1939 р. загальні збори партійної організації винесли йому сувору догану із занесенням в особову справу за інтимний зв'язок з

«соціально чужою та політично неблагонадійною громадянкою Білецькою (дочка дворянина, була в близьких стосунках з рези-

⁹² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 603 від 15 вересня 1938 р.

дентом іноземної розвідки Дзенісом і шпигуном Ветровим, про що йому було відомо), влаштував її на спецроботу на підприємство оборонної промисловості, а потім в процесі службового зв'язку вступив в інтимний зв'язок з нею»⁹³.

8-й (промисловий) відділ УДБ УНКВС по Харківській області був організований в серпні 1938 р. Його першим керівником став старший лейтенант державної безпеки Іван Іванович Крюков (призначений з посади заступника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області). 23 жовтня 1938 р. відряджений у розпорядження Одеського обкому КП(б)У та невдовзі призначений прокурором Одеської області. Був засуджений за порушення соціалістичної законності.

10 жовтня 1938 р. т.в.о. начальника 8-го (промислового) відділу УДБ Харківського УНКВС призначили лейтенанта державної безпеки Олексія Івановича Кудринського (з посади начальника Сумського міськвідділу НКВС), який очолював відділ до його реформування у 1939 р. Був заарештований за «порушення соцзаконності», але звільнений.

31 липня 1938 р. начальником 9-го (сільськогосподарського) відділу УДБ Харківського УНКВС був призначений молодший лейтенант державної безпеки Мефодій Миколайович Петров (1904–?), який перед цим очолював 5-й відділок 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. На цій посаді він пропрацював до 1939 р. У серпні 1940 р. заступник начальника УНКВС по Дрогобицькій області лейтенант державної безпеки М. М. Петров був заарештований та звільнений з НКВС⁹⁴. В чому його обвинувачували, поки що з'ясувати не вдалося, але у червні 1941 р. Петрова звільнили з-під варти.

У серпні 1938 р. 1-й спецвідділ очолив Г. М. Ніколашкін; 2-й спецвідділ – М. Р. Штаркман; 3-й спецвідділ УНКВС по Харківській області – Г. В. Шепеленко.

Начальники відділу Як вже зазначалося, в обласних УНКВС
місць ув'язнення УНКВС УРСР був відсутній тюремний відділ – його
по Харківській області функції виконував відділ місць ув'язнення

⁹³ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 30, арк. 54.

⁹⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1234 від 4 вересня 1940 р.

(ВМУ). У Харкові його послідовно очолювало три співробітники, жодний з яких до кримінальної відповідальності не притягався.

У лютому 1936 р. ВМУ УНКВС по Харківській області очолив Мирон Ісайович Воєвода (1894–?)⁹⁵, який перед цим був начальником відділу трудових колоній НКВС УСРР для неповнолітніх. 28 квітня 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР і згодом був призначений заступником начальника Сороцького виправно-трудового залізничного табору НКВС.

Після його від'їзду ВМУ очолював Борис Романович Нечаєвський, а з 28 травня 1938 р. – відділ очолив старший лейтенант державної безпеки Олександр Давидович Тишковський, який перед цим працював начальником 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області⁹⁶.

**Начальники
УРСМ УНКВС
по Харківській області**

До масових політичних репресій під час «Великого терору» були причетні співробітники Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) УНКВС по Харківській області. Міліціонери брали участь у проведенні масових операцій, арештах і допитах. Ними керували 5 осіб, одна з яких була репресована.

У жовтні 1934 р. – травні 1937 р. УРСМ очолював майор міліції Леонід Михайлович Беркович (1898–?), який був переведений заступником начальника УРСМ УНКВС по Горьківській області. 7 липня 1937 р. він був заарештований та 9 квітня 1938 р. особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 8 років позбавлення волі⁹⁷.

7 травня 1937 р. начальником УРСМ був призначений капітан державної безпеки Давид Мойсейович Давидов (Малишкевич) (1889–?), який перед цим очолював 7-й відділ УДБ НКВС Білоруської РСР⁹⁸. 29 липня 1937 р. був відправлений у відставку⁹⁹, але вже невдовзі повернувся на роботу в органи держбез-

⁹⁵ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 51, арк. 25.

⁹⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УСРР по о/с № 317 від 28 травня 1938 р.

⁹⁷ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1640 від 9 вересня 1937 р.

⁹⁸ Цю дату зазначив в анкеті делегата 13-го з'їзду КП(б)У, наказом НКВС СРСР № 812 був затверджений лише 28 травня 1937 р.

⁹⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УСРР по о/с № 304 від 29 липня 1937 р.

пеки і став працювати помічником начальника УНКВС по Саратовській області¹⁰⁰. До кримінальної відповідальності не притягався. У березні 1953 р. був виключений з партії за приписування революційних заслуг, участь в репресіях, приховування ворожої діяльності начальника УНКВС по Саратовській області майора державної безпеки Альберта Робертовича Строміна (1902–1939), самопостачання, брутальність з підлеглими¹⁰¹.

29 липня 1937 р. начальником УРСМ був призначений майор міліції Віктор Олександрович Дроздов (1902–1966), який перед цим очолював УРСМ УНКВС по Донецькій області¹⁰². 19 березня 1938 р. очолив УРСМ УНКВС по Сталінградській області. До кримінальної відповідальності не притягався.

Після від'їзду Дроздова обласну міліцію очолював заступник начальника УРСМ УНКВС по Харківській області старший лейтенант міліції Дмитро Дмитрович Балбасенко. До кримінальної відповідальності не притягався.

4 травня 1938 р. УРСМ очолив старший лейтенант державної безпеки Леонід Семенович Морозов (1897–1984), який перед цим очолював УРСМ УНКВС по Кам'янець-Подільській області. На цій посаді перебував до листопада 1940 р. До кримінальної відповідальності не притягався¹⁰³.

Таким чином, у вересні 1936 – листопаді 1938 рр. на керівних посадах в Харківському УНКВС працювало 68 чекістів, 18 (26,47%) з яких було репресовано (10 розстріляно, 8 засуджено до позбавлення волі. Якщо ж брати звинувачення суто за «порушення соціалістичної законності», відкинувши участь у всіляких змовах, то таких засуджених виявиться лише п'ять (7,35%) (один [Арров] – до розстрілу, чотири [Перцов, Торнуєв, Фрей, Крюков] – до різних термінів позбавлення волі).

¹⁰⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1440 від 15 серпня 1937 р.

¹⁰¹ *Тумишис М.А., Золотар'єв В.А.* Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. – Самара, 2012. – С. 462.

¹⁰² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 304 від 29 липня 1937 р.

¹⁰³ *Тумишис М.А., Золотар'єв В.А.* Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. – С. 268–269.

«Справа Сухова»

За часи «ежовщини» співробітники УНКВС по Харківській області стали першими у СРСР, на кого були накладені дисциплінарні стягнення «за порушення соціалістичної законності». Сталося це так.

25 жовтня 1935 р. під час перевірки партійних документів в Харківському авіаційному інституті за неправдивим обвинуваченням був виключений з числа членів ВКП(б) Григорій Степанович Сухов. Відібрав у нього партійний квиток і склав формулювання член Дзержинського райкому КП(б)У м. Харкова, начальник СПВ УДБ УНКВС по Харківській області М. І. Говлич. Але протести та скарги Г. С. Сухова залишилися без відповіді, і він назвав керівників Дзержинського райкому партії бюрократами, їхні методи перевірки партійців – «троцькістськими», а в своїм знайомим казав, що «таких бюрократів слід стріляти». Про це стало відомо НКВС. 14 травня 1936 р. за постановою, підписаною М. І. Говличем і заступником начальника УНКВС по Харківській області Я. З. Камінським, Г. С. Сухов був заарештований за обвинуваченням у висловлюванні терористичних намірів. Начальники відділків СПВ УДБ УНКВС по Харківській області Л. Н. Ширін та Б. Я. Лисицький напередодні судового засідання викликали до себе свідків, натиснули на них і отримали новий компромат на арештованого. До того, ж Б. Я. Лисицький представив від свого агента заяву, у якій, у доповнення до попереднього зведення, він повторив обставини своєї зустрічі з Г. С. Суховим і додав, що той «терористично говорив ще й про третіх осіб», чого у першому зведенні не було. Незважаючи на всі старання чекістів, Сухов судом 27 грудня 1936 р. був виправданий¹⁰⁴.

5 лютого 1937 р. першим секретарем Харківського обкому та міськкому КП(б)У став Микола Федорович Гікало (1897–1938)¹⁰⁵. Переведення до Харкова з посади першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії було пониженням для кандидата у члени ЦК

¹⁰⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 248 від 21 червня 1937 р.

¹⁰⁵ О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранного 17 съездом партии // Известия ЦК КПСС.– 1989. – № 12. – С. 104

ВКП(б), і він вирішив довести свою відданість партії. М. Ф. Гікало, який окрім орденів Леніна і Червоного Прапора, був нагороджений ще і знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (V), звернув увагу на те, що одним із натхненників створення «справи Сухова» був колишній другий секретар Харківського міськкому КП(б)У, «викритий троцькіст» Бобровников, і звернувся безпосередньо до М. І. Єжова з проханням розібратися в тому, як проводилося слідство.

Розбиратися до Харкова у березні 1937 р. приїхав особливоуповноважений НКВС СРСР старший майор державної безпеки Володимир Дмитрович Фельдман (1893–1938) у супроводі особливоуповноваженого НКВС УРСР капітана державної безпеки Наума Львовича Рубінштейна (1897–1937). Останній отримав від заступника наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу Зіновія Борисовича Кацнельсона (1892–1938) «вказівку знизити принципове значення цієї справи»¹⁰⁶.

В. Д. Фельдман провів власне розслідування та наказав припинити переслідування Г. С. Сухова¹⁰⁷. Задоволений М. Ф. Гікало передав високому московському гостю анонімний лист, в якому начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР майор державної безпеки Яків Вульфівич Письменний (1902–1937) обвинувачувався в захисті свого родича – троцькіста Бориса Йосифовича Шульмана (1892–1937)¹⁰⁸. Втім, розбиратися з цим «сигналом» В. Д. Фельдман не захотів, оскільки в Москві на нього чекали більш важливі справи – допити заарештованих заступника начальника УНКВС по Саратовській області комісара державної безпеки 3-го рангу Ігнатія Ігнатійовича Сосновського (1897–1937) та наркома внутрішніх справ Білоруської РСР комісара державної безпеки 2-го рангу Георгія Андрійовича Молчанова (1897–1937). Останнього він особисто нещадно катував, вимагаючи компромат на Генріха Григоровича Ягоду (1891–1938). В. Д. Фельдман відправить на смерть десятки своїх

¹⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-фп, арк. 29.

¹⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 50045-фп, арк. 138.

¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-фп, арк. 27.

колишніх колег, доки сам не потрапить за ґрати за участь в антирадянській змові в органах НКВС і роботу на французьку та німецьку розвідки¹⁰⁹. Перевірку Я. В. Письменного, за вказівкою В. А. Балицького, провів «у потрібному ключі» Н. Л. Рубінштейн. Водночас він «прикрив» і таємного співробітника НКВС Б. Й. Шульмана¹¹⁰.

Невдовзі за ініціативою М. Ф. Гікала провели перевірку діяльності УРСМ УНКВС по Харківській області, у ході якої було викрито низку зловживань його керівника Л. М. Берковича. Крім того, до НКВС УРСР із Одеси надійшли матеріали про троцькістське минуле очільника харківської міліції. Розбором цих документів зайнявся К. М. Карлсон. Справа дійшла до політбюро ЦК КП(б)У, що 23 квітня 1937 р. опитуванням ухвалило:

«Доручити комісії в складі тт. Косіора, Балицького і Гікала розглянути матеріали по справі т. Берковича і свої висновки подати Політбюро»¹¹¹.

Після ретельної перевірки В. А. Балицькому довелося усунути Л. М. Берковича із посади та відрядити до Горького заступником начальника обласної міліції.

Такі дії першого секретаря Харківського обкому КП(б)У викликали обурення у наркома внутрішніх справ УРСР, який розцінив це як «похід Гікала проти НКВС УРСР і проти себе персонально». Він висловив припущення, що Гікало – «правий» і потребує ретельної перевірки. Н. Л. Рубінштейн виїхав до Одеси перевіряти чутки про те, що рідний брат Гікала був розстріляний місцевою ЧК, а начальник УНКВС по Київській області старший майор державної безпеки Микола Давидович Шаров (1897–1939), який тривалий час працював у Мінську, почав «згадувати» підозрілі вчинки колишнього першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії. Але, всупереч усім старанням чекістів, ніякого компромату на Гікала знайдено не було¹¹². Тоді начальник УРСМ НКВС

¹⁰⁹ Спецслужбы и человеческие судьбы / Сост. В. Ставицкий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – С. 107.

¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-фп, арк. 27.

¹¹¹ Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 439, арк. 63.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 50045-фп, арк. 138–139.

УРСР директор міліції Микола Станіславович Бачинський (1894–1937) запропонував призначити начальником УРСМ УНКВС по Харківській області капітана державної безпеки Д. М. Давидова (Малишкевича), який багато років працював у ДПУ УСРР і міг бути використаний як проти М. Ф. Гікала, так і проти начальника 5-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР І. М. Леплевського¹¹³, з яким у наркома внутрішніх справ УРСР була ворожнеча.

Крім того, В. Балицький спробував нацькувати на Гікала голову РНК УРСР Панаса Петровича Любченка (1897–1937), який пізніше свідчив:

«Балицький, напевно, бажаючи мене посварити з тов. Гікало, або мобілізувати мене проти Гікала, після мого приїзду з Харкова говорить мені: “А знаєш, чому Гікало не зустрів тебе? Тому, що він вважає тебе нікчемною людиною”»¹¹⁴.

Прибувши до Харкова на партійну конференцію, Панас Петрович переказав ці слова першому секретарю Харківського обкому.

Тим часом, «справа Сухова» почала набирати оберти. 1 квітня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло на засіданні «Питання НКВС УРСР» та ухвалило:

«1. Погодитися з пропозицією НКВС СРСР про покарання працівників Харківського обласного апарату НКВС т.т. Говліча М., Камінського, Ширіна та Лисицького, які брали участь у гонінні та невірному обвинуваченні т. Сухова.

2. Призначити першим заступником Наркомвнуправ УРСР т. Іванова, звільнивши його від роботи начальника УНКВС Донецької області.

3. Звільнити з посади заступника Наркомвнуправ УРСР т. Кацнельсона, відкликавши його у розпорядження НКВС СРСР. Використовувати т. Кацнельсона на господарській роботі в НКВС»¹¹⁵.

Таким чином, першим в УРСР чекістом, який після падіння Г. Г. Ягоди був наказаний за порушення соціалістичної законності, став З. Б. Кацнельсон. (Вже 7 квітня 1937 р. він був відкли-

¹¹³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 50045-фп, арк. 139.

¹¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 127.

¹¹⁵ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – С. 125–126.

каний у розпорядження НКВС СРСР¹¹⁶, 13 квітня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У, «відповідно до рішення ЦК ВКП(б) від 1 квітня 1937 р.», увільнило його «від посади заступника Народного Комісара Внутрішніх Справ УРСР в зв'язку з відкликанням його в розпорядження НКВС СРСР»¹¹⁷. Гучні проводи йому влаштували на квартирі у Карлсона¹¹⁸. Невдовзі Зиновій Борисович від'їхав до Москви, де 29 квітня був призначений відразу на три посади – заступника начальника Головного Управління Таборів НКВС СРСР та заступника начальника будівництва каналу Волга-Москва, а також начальника Дмитрівського табору НКВС¹¹⁹.

Стосовно ж наказу про покарання харківських чекістів, то він з'явився лише 21 червня 1937 р. Перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР комкор Михайло Петрович Фриновський (1900–1940), виклавши суть справи, констатував, що

«Сухов Г.С. утримувався під вартою 8 місяців і 13 днів... Всі ці невірні і незаконні дії були спрямовані на моральне та фізичне знищення громадянина СРСР, члена партії, робітника, колишнього партизана, а нині керівника кафедри матеріалізму у кількох вищих навчальних закладах міста Харкова, який нічим антирадянським та антипартійним себе не заплямував. Такі дії давали повну підставу тов. Сухову Г.С. кваліфікувати їх як бюрократичні та контрреволюційні троцькістські. На ділі і виявилось, що Говлич і всі інші виявилися, по суті справи, провідниками лінії троцькіста Бобровникова, який намагався справою на тов. Сухова відвести увагу та удари від справжніх ворогів народу – троцькістів.

НАКАЗУЮ:

1. Капітана державної безпеки, заступника начальника 4 відділу УДБ НКВС УРСР Говлича М.І. за формулювання звинувачення в тероризмі та контрреволюційних діяннях, що не відповідало дійсності, за арешт Сухова та за наступне невірне ведіння слідства по справі Сухова за необґрунтованими звинуваченнями – від посади відлучити та заарештувати на 30 діб.

2. Старшого лейтенанта державної безпеки, начальника 1 відділку 4 відділу УДБ Харківської області Ширіна Л.Н. за невір-

¹¹⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 481 від 7 квітня 1937 р.

¹¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 439, арк. 22–23.

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 57428-фп, арк. 244 зв.

¹¹⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 651 від 29 квітня 1937 р.

не ведіння слідства по справі Сухова Г.С. та за виклик свідка по справі Сухова перед судовим розглядом, для здійснення на них тиску – від посади відлучити та заарештувати на 20 діб.

3. Лейтенанта державної безпеки, начальника 3 відділку 4 відділу УДБ Харківської області Лисицького за виклик свідка по справі Сухова перед судовим розглядом, для здійснення на них тиску, за подання повторного зведення агента для посилення вини Сухова – від посади відлучити та заарештувати на 20 діб.

4. Майору державної безпеки, колишньому заступнику начальника УНКВС Харківської області, нині заступнику начальника Управління міліції НКВС УРСР Камінському – за допущення арешту Сухова та за відсутність контролю за проходженням слідства – оголосити сувору догану.

5. Комісару державної безпеки 2 рангу, колишньому начальнику УНКВС Харківської області, нині заступнику народного комісара внутрішніх справ УРСР т. Карлсону К.М. за допущення арешту Сухова та незабезпечення правильного ведіння слідства по справі Сухова Г.С. – оголосити догану.

6. Комісара державної безпеки 2 рангу, колишнього заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР тов. Кацнельсона З.Б. за подання Народному Комісару Внутрішніх Справ СРСР довідки по справі Сухова, суто формальної, без проведення перевірки суті справи, що свідчить про формально-бюрократичне ставлення до оперативної роботи, зняти з роботи в органах ГУДБ.

7. Звернути увагу комісара державної безпеки 1-го рангу тов. Балицького на необхідність підсилення контролю за роботою підлеглих йому апаратів.

Наказ прочитати всім оперпрацівникам УДБ Союзу»¹²⁰.

Нині зрозуміло, що «справа Сухова» була використана М. І. Єжовим для дискредитації В. А. Балицького та З. Б. Кацнельсона. До інших фабрикативів на Лубянці втратили інтерес. Продовжували працювати на своїх посадах Я. З. Камінський і Л. Н. Ширін, який мав репутацію чекіста,

«який не одну групову справу провів по правим троцькістам, який без жодного клацання підводив людей до розстрілу, тому що це були завзяті вороги. Він свою роботу робить так, як нас вчить товариш Сталін»¹²¹,

а М. І. Говлич взагалі пішов на підвищення.

¹²⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 248 від 21 червня 1937 р.

¹²¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 30–31.

«Цапом відбувайлом» зробили лише Бориса Яковича Лисицького. Він народився 9 квітня 1905 р. у м. Савіно Холмської губернії у родині хориста церковного хору (потім диригента хору та священника). Українець. Згодом родина перебралася до Одеси. Під час денікінської окупації міста 1919 р. він брав участь у підпільній роботі. У 1920–1923 рр. працював діловодом Одеського губернського комітету КП(б)У. У 1923 р. навчався в сільськогосподарському технікумі, звідки був відряджений на роботу до радгоспу «Веселий» Жовтневого району Одеської губернії. У 1924–1927 рр. працював у сільськогосподарській спілці Одеси головою місцевого комітету, завідувачем таємною частиною, технічним секретарем партійного осередку і технічним секретарем комуністичної фракції правління. Без відриву від виробництва закінчив у 1927 р. юридичний факультет Одеського університету. Працював в Одеському окружному відділі – оперативному секторі – обласному відділі ДПУ (з 6 січня 1928 р. – практикант, з 1 липня 1928 р. – понадштатний помічник уповноваженого обліково-повідомного відділку, від 15 травня 1929 р. – помічник уповноваженого секретного відділку, від 20 травня 1931 р. – уповноважений секретно-політичного відділку, від 3 червня 1932 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділу, з 17 липня 1932 р. – секретар обласного відділу ДПУ, з 1 грудня 1932 р. – т.в.о. начальника 2-го відділку економічного відділу). В Одесі брав участь у фабрикаціях справ «Спілки визволення України» та «Українського національного центру». На честь 15-річчя органів державної безпеки був нагороджений зброєю від Колегії ДПУ. У тому ж 1932 р. отримав партійний квиток члена ВКП(б), який йому, як поповичу, дістався важко. 8 січня 1933 р. Лисицький був відряджений до ДПУ УСРР і за чотири дні зарахований до резерву призначень. Працював в Харківському обласному відділі ДПУ–УДБ УНКВС по Харківській області (від 23 лютого 1933 р. – начальник 2-го відділку ЕКВ, від 20 травня 1933 р. – начальник 2-го відділку СПВ, від 1 грудня 1935 р. – начальник 3-го відділку СПВ)¹²².

Він був одним з найкращих слідчих в Харківському облуправлінні, брав участь у фабрикації справ «Українська військова

¹²² ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8394, арк. 10–34.

організація», «ОУН», «Конденсатор». У грудні 1934 р. – січні 1935 рр. у Харкові та Полтаві були заарештовані літератори П. З. Ванченко, В. Я. Вражливий, Г. Д. Епик, О. І. Ковінька, М. Г. Куліш, Г. Й. Майфет, А. С. Панів, В. П. Підмогильний, В. Ф. Штангей. На першому етапі слідства їхньою справою займався Б. Я. Лисицький, у характеристиці якого відзначалося:

«Ентузіаст своєї справи [...] Особисто брав велику участь у слідчій роботі та проводить слідство у справі “Весняні стрільці” – фашистської терористичної організації серед письменників. В процесі слідства всі арештовані письменники зізналися. Частина – про свою участь у фашистській організації, а окремі учасники і в терористичних намаганнях»¹²³.

Пізніше ця справа стала базою для фабрикації справи «контрреволюційної організація українських есерів-боротьбистів», за ліквідацію якої Лисицький отримав грошову премію у розмірі місячного окладу¹²⁴.

За перший квартал 1935 р. співробітниками 2-го відділку під його керівництвом було заарештовано 170 осіб (136 – у місті, 34 – в області) та закінчено справи: «Невдоволені» – розстріляно 5 осіб; «Хижачи» або справа боротьбистського підпілля; «Пірати» – диверсійно-терористична організація; «Журналісти» – контрреволюційна організація в інституті журналістики; «Зубри» – німецьке контрреволюційне підпілля¹²⁵.

Із 1 червня 1936 р. по 1 січня 1937 р. співробітниками керованого Лисицьким 3-го відділку було ліквідовано 7 «контрреволюційних організацій», заведено 15 агентурних розробок, заведено 60 справ-формулярів, завербовано 5 агентів і 4 інформатори¹²⁶. Отже, не дивно, що саме Лисицькому наприкінці 1936 р. доручили допитувати голову Харківської міської ради В. Н. Богуцького. Із завданням він впорався та швидко зумів отримати від заарештованого мера компромат на багатьох відповідальних співробітників області та республіки¹²⁷.

¹²³ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8394, арк. 48.

¹²⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 261 від 28 березня 1935 р.

¹²⁵ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8394, арк. 50.

¹²⁶ Там само, особова справа № 8394, арк. 54.

¹²⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 19, арк. 65 зв.

Проте почалося службове розслідування по справі Сухова. 5 квітня 1937 р. Лисицький був відряджений до Києва, згодом зарахований в резерв, а 27 червня 1937 р. звільнений з НКВС «взагалі»¹²⁸. Із серпня 1937 р. працював завідувачем культурним відділом Харківської обласної промислової ради. На допитах у Москві К. М. Карлсон показав, що особисто завербував «для шпигунської та шкідницької діяльності» групу харківських чекістів, серед яких був і Б. Я. Лисицький¹²⁹. 10 липня 1938 р. останній заарештований, 15 вересня 1939 р. звільнений. У 1957 р. Лисицький працював завідувачем відділу агітації та пропаганди Свердловського обкому КПРС.

Здирник

Першу кримінальну справу за фактом порушення харківськими чекістами «соціалістичної законності» було розглянуто 16 січня 1939 р. Військовим трибуналом прикордонних і внутрішніх військ Харківського військового округу. Судили лейтенанта державної безпеки Стефана Михайловича Бурлакова. Він народився 1905 р. у Луганську Катеринославської губернії в родині робітника-слюсаря. Українець. Член ВКП(б) з січня 1926 р. Закінчив у 1919 р. 3-х класну школу на копальні Новосельська Луганського повіту. Від червня 1918 р. – чистильник котлів на шахті «Йосиф», копальня Новосельська. Від листопада 1920 р. – учень слюсаря на шахті, копальня Білореченська, Луганський повіт. У травні 1922 р. – січні 1926 р. – вагонник та забійник на копальні «Золоте» Артемівської округи. Від січня 1926 р. – слюсар паровозобудівного заводу у Луганську, з лютого 1927 р. – секретар парткому на залізничній станції Луганськ. З жовтня 1927 р. – відповідальний секретар Луганського міськкому ЛКСМУ. У 1926–1929 рр. навчався на вечірньому робітничому факультеті Луганського індустріального інституту. Від серпня 1929 р. – уповноважений Луганського окружного відділу ДПУ. З жовтня 1930 р. – уповноважений Луганського міського відділу ДПУ. З лютого 1931 р. – уповноважений секретно-політичного

¹²⁸ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 241 від 27 червня 1937 р.

¹²⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43787-фп, арк. 116–118.

відділку Павлоградського райвідділу ДПУ. 3 грудня 1931 р. – уповноважений СПВ Мелітопольського райвідділу ДПУ. 3 лютого 1932 р. – уповноважений СПВ Дніпропетровського облвідділу ДПУ. 3 січня 1933 р. – оперуповноважений СПВ Запорізького міськвідділу ДПУ. Від липня 1934 р. – оперуповноважений СПВ УДБ УНКВС Дніпропетровської області. Від березня 1936 р. – оперуповноважений СПВ УДБ Нікопольського міськвідділу НКВС, Дніпропетровська область. Від 16 грудня 1937 р. – оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області¹³⁰.

27 березня 1938 р. С. М. Бурлаков був заарештований. Того ж дня партійні збори УДБ УНКВС по Харківській області виключили його з партії як арештованого за кримінальний злочин:

«Знаходячись на відповідальній ділянці оперативної роботи, привласнив 900 крб. облудним шляхом отриманих у дружини арештованого».

25 квітня того ж року бюро Кагановичевського райкому КП(б)У підтвердило це рішення¹³¹.

Під час слідства було з'ясовано, що в січні–лютому 1938 р. Бурлаков допитував заарештованого «ворога народу» Цумфта і з корисливою метою встановив зв'язок з його дружиною. Без відома та дозволу керівництва 4-го відділу лейтенант державної безпеки запросив її до облуправління НКВС і під виглядом прохань її чоловіка отримав від неї гроші, нібито на потреби арештованого¹³², оплату захисника в суді та витрати на поїздку до заслання. Таким чином, протягом січня Бурлаков отримав від громадянки Цумфт 900 крб., з яких 170 крб. витратив на власні потреби. Після виявлення шахрайства чекіст для того, щоб приховати сліди злочину, двічі виправляв в листі Цумфта до жінки цифри з 60 на 600 крб.

Також було встановлено, що наприкінці 1937 р. Бурлаков, будучи співробітником УНКВС по Дніпропетровській області, самовільно вилучив з квартири арештованого Ведерка патефон, 47 платівок та інші речі. Патефон і 17 платівок лишив собі,

¹³⁰ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 166841.

¹³¹ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 17, арк. 131.

¹³² А ГУВСУ ХО, ф. 48, оп. 1, спр. 29, арк. 392.

а протокол обшуку вилучив. Крім того, Бурлаков «розшифрував» перед знайомими методи роботи УДБ, розповідаючи про арешти і допити окремих арештованих. За ст.ст. 206-17 п. «а» і 104, ч. 1, Бурлакова засудили до 3,5 років позбавлення волі, а вирок трибуналу був зачитаний всьому облуправлінню НКВС¹³³.

Справа «мародерів»

15 лютого 1939 р. на закритому засіданні Військового трибуналу прикордонних і внутрішніх військ Київського округу (голова – військовий юрист 1-го рангу Мироненко, члени – лейтенанти державної безпеки Іван Петрович Понедельніков (1903–?) та Віталій Михайлович Коропов, секретар – молодший військовий юрист Демиров) було розглянуто групову справу. На лаві підсудних сиділи шестеро колишніх співробітників внутрішньої тюрми УДБ УНКВС по Харківській області:

- колишній начальник внутрішньої тюрми Василь Петрович Кашин, 1905 р.н., із селян-бідняків, сам службовець, уродженець с. Черемшан Татарської АРСР, росіянин, одружений, письменний, виключений із ВКП(б) у зв'язку з цією справою, раніше не судимий, служив в РСЧА з 1928 по 1930 р., в органах ДПУ–НКВС з 1930 р.;
- колишній наглядач Семен Андрійович Руденко, 1905 р.н., із селян-бідняків, уродженець с. Білозерка Білозерського району Дніпропетровської області, одружений, письменний, позапартійний, раніше не судимий, українець, служив в РСЧА у 1927–1928 рр., в органах ДПУ–НКВС із 1930 р.;
- колишній помічник чергового коменданта Петро Степанович Таран, 1905 р.н., із селян-бідняків, уродженець с. Нижні Маячки Кримської АРСР, одружений, письменний, виключений із кандидатів в члени ВКП(б) у зв'язку з цією справою, раніше не судимий, українець, служив в РСЧА у 1927–1930 рр., в органах ДПУ–НКВС із 1930 р. з річною перервою;
- колишній старший наглядач Іван Павлович Рудь, 1907 р.н., із селян-бідняків, сам службовець, уродженець с. Коротичи Люботинського району Харківської області, одружений, пись-

¹³³ А ГУВСУ ХО, ф. 48, оп. 1, спр. 29, арк. 393.

- менний, позапартійний, раніше не судимий, українець, служив в РСЧА у 1929–1931 рр., в органах НКВС з 1936 р.¹³⁴;
- колишній наглядчак Григорій Павлович Пушкарьов, 1899 р.н., із селян-середняків, уродженець с. Малинівка Чугуївського району Харківської області, одружений, письменний, позапартійний, раніше не судимий, українець, служив в РСЧА у 1922–1925 рр., в органах ДПУ–НКВС із 1925 р.;
- колишній помічник чергового коменданта Петро Прокопович Топунов, 1906 р.н., із селян-бідняків, уродженець хутору Ново-Олександрівського Курської області, одружений, письменний, член ВЛКСМ, службовець, росіянин, раніше не судимий, служив у РСЧА у 1930–1932 рр., в органах ДПУ–НКВС із 1933 р.¹³⁵

Попереднім і судовим слідством трибунал встановив, що протягом вересня – грудня 1937 р. – початку 1938 р. Кашин і Руденко перед виконанням вироків над засудженими до вищої міри покарання систематично займалися здирництвом грошей у засуджених, супроводжуючи свій злочин побиттям в'язнів. Кашин та Руденко, не обмежуючись здирництвом грошей та побоями, разом з Тараном після страти вибили золоті зуби у одного із засуджених. Інші співробітники в'язниці теж втягнулися у злочинні дії.

Кашин, Руденко та Рудь привласнювали отримані у засуджених гроші. За ініціативою Тарана та з відома Кашина після розстрілів у засуджених вилучалися грошові квитанції, за якими пізніше за підробленою довіреністю ними в бухгалтерії були отримані гроші.

Перед виконанням смертних вироків Пушкарьов, з відома Кашина, систематично відбирав у засуджених гроші під приводом закупівлі для них продуктів, а фактично ці гроші використовувалися для особистих потреб членів розстрільної команди.

За ініціативи Тарана Кашиним, Руденком та Рудьом були розділені та привласнені кілька речей, що належали розстріляним. Частину речей Таран продав на базарі.

¹³⁴ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 1725, арк. 221.

¹³⁵ Там само, арк. 222.

Топунов привласнив один знайдений у приміщенні тюрми золотий зуб, що належав розстріляному, а також зібрав у засуджених 22 крб. під приводом закупівлі продуктів і передав їх Пушкарьову.

Також було встановлено, що влітку 1938 р. Рудь у стані алкогольного сп'яніння влаштував дебош, чим дискредитував себе як працівника НКВС.

Трибунал визнав винними Василя Кашина та Семена Руденка в тому, що Кашин, будучи відповідальним за роботу внутрішньої тюрми, зловживав службовим становищем, разом з Руденком систематично з корисливою метою займалися побиттям засуджених на смерть та здирництвом у них грошей перед виконанням вироку. Обох також визнали винними у знуванні над тілами засудженими після розстрілів і в систематичному привласненні грошей та речей засуджених. «Враховуючи, що здійснені злочини Кашиним і Руденком є особливо тяжкими та соціально небезпечними для суспільства» їх засудили на смерть.

Івана Рудя визнали винним в тому, що з корисливою метою він брав активну участь в побитті засуджених і в здирництві у них грошей та їхньому привласненні, а також у дискредитації органів НКВС, тобто в злочинах, передбачених ст.ст. 206-17 п. «а» та 101 КК УРСР, та засудили до позбавлення свободи у виправно-трудових таборах строком на десять років.

Петра Тарана обвинуватили в тому, що був ініціатором у привласненні речей і грошей, сам привласнив велику кількість речей розстріляних, а також у знуванні над тілами засуджених після виконання вироків. За ст. 206-17 п. «а» КК УРСР його засудили до десяти років позбавлення волі у виправно-трудових таборах без ураження в правах.

Григорія Пушкарьова визнали винним у тому, що з відома Кашина, облудним шляхом систематично збирав гроші у засуджених на смерть під приводом закупівлі для них продуктів і за ст. 206-17 п. «а» КК УРСР засудили до двох років і шести місяців позбавлення волі без ураження в правах.

Петра Топунова обвинуватили у разовому отриманні облудним шляхом грошей у засуджених, та привласненні ним золотого зуба, тобто в злочині, передбаченому ст. 206-17 п. «а» КК

УРСР, та засудили до двох років і шести місяців позбавлення волі без ураження в правах. Втім, враховуючи щире зізнання Топунова в здійсненні злочинів і допомогу, надану ним у розкритті злочинів по тюрмі, термін покарання був замінений йому на умовний¹³⁶.

Військова колегія Верховного суду СРСР 5 квітня 1939 р. переглянула це рішення та замінила В. П. Кашину та С. А. Руденку розстріл на 10 років позбавлення волі, П. С. Тарану і І. П. Рудю термін ув'язнення понизили до 5 років, а Г. П. Пушкарьову табори були замінені виправно-трудовами роботами¹³⁷.

Справа Епельбаума та священнослужителів-провокаторів

28 листопада 1938 р. був заарештований помічник начальника 5-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС ХО молодший лейтенант державної безпеки Давид Михайлович Епельбаум. Він народився 20 лютого 1904 р. у Житомирі в родині кравця-кустаря. У десятирічному віці він втратив батька. Навчався у 2-х класному єврейському училищі в Житомирі, але його не закінчив. У 1919–1920 рр. – учень у 1-й Волинській друкарні у Житомирі. Від 1 жовтня 1920 р. – розвідник Волинської губернської ЧК, у 1922–1923 рр. – співробітник карного розшуку у м. Овруч Волинської губернії. У 1923–1924 рр. – безробітний; у 1924–1925 рр. – музика 131-го Таращанського полку 44-ї стрілецької дивізії. У 1925–1926 рр. – секретар міжрайонного клубу профспілок у Житомирі. У 1926–1927 рр. – співробітник друкарні у Маріуполі. Від 10 березня 1927 р. – розвідник Маріупольського окружного відділу ДПУ. Із 22 листопада 1928 р. – розвідник секретно-оперативного управління ДПУ УСРР. Із 8 жовтня 1932 р. – помічник уповноваженого Зміївського райвідділу ДПУ. Із 20 грудня 1932 р. навчався в центральній школі ОДПУ. Від 20 березня 1933 р. – заступник начальника політвідділу Гребінківської МТС по ДПУ, Харківська область. Працював у секретно-політичному відділі Харківського обласного відділу ДПУ/УДБ УНКВС по Харківській області: із 28 лютого 1933 р. – уповнова-

¹³⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 1725, арк. 223–224.

¹³⁷ Там само, арк. 262.

жений 3-го відділку, із 1 грудня 1935 р. – оперуповноважений 5-го відділку, із 1 липня 1936 р. – оперуповноважений 7-го відділку, із 1 листопада 1937 р. – т.в.о. начальника 7-го відділку, із 1 березня 1938 р. – помічник начальника 1-го відділку, із 1938 р. – помічник начальника 5-го відділку). Член ВКП(б) з листопада 1931 р.¹³⁸

У службових атестаціях Д. М. Епельбаума зазначалося, що у 1931 р. він ліквідував банду Горобця в Зміївському районі, у 1933 р. викрив «низку великих куркульських груп по МТС»¹³⁹. Із 1 січня по 1 липня 1936 р. він провів слідство у справі сектантів Кушнарьова (отримав 5 років позбавлення волі) та Пахомова (засуджений до 3-х років таборів). Брав участь у розробці справи «Язичники», по якій проходили члени підпільної нелегальної секти трясунів у Харківській, Донецькій та Курській областях, «контрреволюційна група налічувала до 150 осіб», в тому числі 20 осіб активу¹⁴⁰. В атестації за період з 1 липня по 31 грудня 1936 р. відзначалося, що Епельбаум

«провів слідство по 5 справах на 13 осіб. Ліквідував адвентистський центр, за яким було заарештовано 8 осіб, з них 6 – пресвітери адвентистських громад. Слідством встановлено, що обвинувачені проводили нелегальні наради та організували нелегальний центр по керівництву адвентистським рухом на Україні [...]. Арештоване сектантське підпілля з 3-х осіб на чолі з Каргелем. Провів ліквідацію контрреволюційних сектантських угруповань у Лебединському районі на чолі з Каргелем, в Охтирському районі на чолі з Воропаєм, у Липово-Долинському районі – на чолі з Засухой»¹⁴¹.

За справою були заарештовані кілька підручних Епельбаума – чекістів запасу, яких у часи «ежовщини» відрядили для роботи в УНКВС; таємних співробітників та інформаторів.

24 листопада 1938 р. заарештували інформатора НКВС – старосту церкви Тихона Миколайовича Світличного, 1895 р.н., уродженця м. Харкова, українця, із селян, з середньою освітою.

¹³⁸ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 8255, арк. 28–30.

¹³⁹ Там само, арк. 23.

¹⁴⁰ Там само, спр. 8284, арк. 34.

¹⁴¹ Там само, арк. 14.

25 листопада 1938 р. заарештували інформатора НКВС Костянтина Олексійовича Терлецького, 1895 р.н., уродженця м. Рашків Ольгопольського повіту Подільської губернії, українця, із кустарів, з нижчою освітою, священнослужителя із 1919 р.

16 липня 1939 р. арештували таємного агента НКВС Максима Григоровича Гришина, 1895 р.н., уродженця с. Колесовка Пензенської губернії, росіянина, із селян, з середньою освітою, у 1918–1935 рр. священнослужителя.

17 липня 1939 р. взяли інформатора НКВС священнослужителя Івана Степановича Лисицького, 1884 р.н., уродженця Сло-в'янська Харківської губернії, українця, з середньою освітою, духовний стаж 24 роки.

9 серпня 1939 р. заарештували чекіста запасу, начальника харківської контори з техніки безпеки Івана Никифоровича Калошина. Він народився у 1897 р. в Харкові, українець, із робітників, освіта середня, член ВКП(б) із 1918 р. У 1917–1919 рр. служив у Червоній Армії, у 1920–1922 р. – співробітник ЧК. Від 1922 р. перебував на керівній партійній роботі. Із 3 жовтня 1937 р. по 15 травня 1938 р. по мобілізації працював у 7-му відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області.

9 серпня 1939 р. арештували чекіста запасу, технічного керівника 4-го заводу з виробництва крупи Степана Трохимовича Бабиченка, 1901 р.н., уродженця м. Костянтинграду Полтавської губернії, українця, з середньою освітою, за професією мірошника, з виробничим стажем 14 років, члена ВКП(б) із 1931 р. У жовтні 1937 р. – квітні 1938 р. був відряджений до 7-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області.

17 серпня 1939 р. арештували таємного агента НКВС, інспектора культів Харківської міськради Єфрема Ілліча Резниченка, 1895 р.н., уродженця с. Чупаховка Охтирського повіту Харківської губернії, українця, із селян-бідняків, з нижчою освітою, члена ВКП(б) із 1927 р.

18 серпня 1939 р. арештували чорнороба Івана Івановича Гладишева, 1878 р.н., уродженця с. Щетиново Білгородського повіту Курської губернії, росіянина.

До кримінальної відповідальності притягли, однак під варту не брали, робітника Григорія Григоровича Пономаренка,

1909 р.н., уродженця м. Харкова, українця, із робітників, мав нижчу освіту¹⁴².

Під час слідства було встановлено, що начальник 7-го (церковного) відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Д. М. Епельбаум за період із листопада 1937 р. по 1 березня 1938 р., всупереч директивним вказівкам НКВС, став застосовувати в практиці слідчої роботи масові випадки виклику агентури по справах арештованих. Так, він допитав агента М. Г. Гришина по справі Чернишова; інформаторів Т. М. Світличного та І. С. Лисицького по справі Вишневського. Інформатори І. Лисицький, Гладішев, Пономаренко та інші підписали у якості свідків вигадані протоколи допитів арештованих Чернишова, Крупина, Ястремського, Шабашева, Погребняка та Вишневського.

Такі самі методи фальсифікації слідчих справ і показань так званих «свідків» Епельбаум впровадив і серед мобілізованих для технічної та оперативної роботи співробітників відділу Калошина та Бабиченка. Останнім він давав вказівки щодо підготовки допитів агентури в якості свідків; виклику таємних агентів – священнослужителів Терлецького, Світличного, Гладішева, Лисицького та агентів Пономаренка та Резниченка для підписання цих заздалегідь підготовлених протоколів. Начальник церковного відділку особисто наказував агентурі підписати ці протоколи, де вони фігурували у якості свідків та обмовляли арештованих у вигаданих контрреволюційних злочинах¹⁴³.

За згодою начальника 4-го відділу А. М. Симховича та його заступника Ф. С. Федорова-Беркова Епельбаум допустив до оформлення справ у відділку таємного агента – священнослужителя Гришина. Епельбаум особисто та через Калошина поклав на Гришина обов'язки складання фіктивних протоколів допиту так званих свідків, а насправді чекістських агентів. Півтора місяці Гришин сидів в одному кабінеті з Калошиним та, «користуючись Біблією», вигадував протоколи неіснуючих допитів і очних ставок з арештованими. Кілька разів Епельбаум видавав Гришина за заарештованого та використовував на оч-

¹⁴² ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 399–400.

¹⁴³ Там само, арк. 400.

них ставках з іншими в'язнями, яких колишній священик зовсім не знав, але «викривав» у контрреволюційних злочинах.

За сфабрикованими таким чином справами Епельбаум складав обвинувальні висновки, подавав їх на затвердження Симховичу або Федорову-Беркову, а потім сам, або через Калошина представляв їх на засіданнях судової трійки. У результаті 6 агентів були розшифровані, а по 35 сфальсифікованих справах засудили до розстрілу 17 осіб, до тривалих термінів позбавлення волі – 14 осіб, «причому з них 18 осіб були особи близького до радянської влади прошарку трудівників»¹⁴⁴.

І. М. Калошин, будучи мобілізованим для проведення технічної та оперативної роботи в УНКВС ХО з жовтня 1937 р. по травень 1938 р., працював під керівництвом Епельбаума та слухняно виконував всі його злочинні вказівки. Він заздалегідь складав вигадані протоколи допитів від імені так званих «свідків», викладав у протоколах обвинувачення арештованих у державних злочинах; наказував Гришину писати фіктивні протоколи очних ставок агентури з арештованими. За дорученням Епельбаума, Калошин доповідав сфальсифіковані матеріали на засіданнях трійки. Стосовно 10 осіб були прийняті рішення про розстріл, 7 осіб отримали великий термін ув'язнення. Причому 11 постраждалих належали до «близького соціального прошарку».

Аналогічну роботу проводив під керівництвом Епельбаума в жовтні 1937 р. – квітні 1938 р. мобілізований чекіст запасу С. Т. Бабиченко. Його діяльність спричинила до засудження 4 осіб до страти, 7 – до тривалих термінів позбавлення волі. Десять із одинадцяти невинно засуджених належали до «соціально-близького прошарку»¹⁴⁵.

Таємний агент 7-го відділку 4 відділу М. П. Гришин у листопаді–грудні 1937 р. був залучений до технічної роботи, а потім за дорученням Епельбаума та Калошина півтора місяці складав вигадані протоколи допитів так званих «свідків» як від свого імені, так і від імені інших агентів-інформаторів. Жодних компрометуючих арештованих відомостей Гришин не знав. Проте

¹⁴⁴ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 401.

¹⁴⁵ Там само.

внаслідок його писанини 11 осіб розстріляли, ще 11 засудили до тривалих термінів позбавлення волі¹⁴⁶. На суді Гришин заявив:

«Категорично стверджую, що хоча я давав свідчення та стверджував на фіктивних очних ставках, але за виключенням Безковайного та Мінє, я Абалмасова, Пересаду, Шапку, Тимофєєва, Скляренка, Карташева, Коляду, Степанова, Линецького та Попова ніколи в житті не бачив і нічого порочного про них не знав»¹⁴⁷.

Священнослужитель К. О. Терлецький, будучи інформатором НКВС на псевдо «Миша», під час спілкування зі священнослужителями Світличним та Іваном Лисицьким дізнався про їхній зв'язок з органами держбезпеки та розкрився як перед ними, так і перед членами їхніх родин. Відзначимо, що за існуючими інструкціями, інформатори НКВС не знали один одного, та розкриватися ні перед ким з цивільних не мали права. Ці священнослужителі-інформатори домовилися між собою ділитися відомостями, щоб інформація, яку вони подавали в НКВС, «перекривалася» свідченнями. Для цього батюшка-провокатор передав свій донос на Пухальського «для перефразування» та передачі кураторам. Крім того, Терлецький просив Світличного та І. Лисицького передавати йому доноси на парафіян, та, не перевіряючи їх, надсилав чекістам. За це він сплатив в різний час Івану Лисицькому 100 крб. Внаслідок брехливих свідчень Терлецького про нібито контрреволюційну діяльність громадян судова трійка засудила 3 осіб до страти, а 5 – на тривалі тюремні терміни. За сприяння Епельбаума та Резниченка Терлецького ввели до складу церковної ради та зробили касиром парафіяльної каси, за що той віддядив радянського чиновника 1400 крб., поцупленими з каси¹⁴⁸.

Інформатор НКВС Іван Лисицький на псевдо «Стефан» отримував гроші за матеріали на парафіян не лише від Терлецького, але і від Світличного (також 100 крб.). Він «розшифрував» себе не лише перед іншими інформаторами, але і перед своїми

¹⁴⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 401.

¹⁴⁷ Там само, спр. 08839, арк. 87.

¹⁴⁸ Там само, спр. 10574, т. 2, арк. 401.

знайомими. Унаслідок його обмови судова трійка при УНКВС засудила на смерть 6 осіб та одну – до позбавлення волі¹⁴⁹.

Інформатор НКВС Т. Світличний на псевдо «Одинокий» протягом листопада–грудня 1937 р. надав чекістам вигадані свідчення на 6 осіб, із них двох розстріляли, 4-х – заслали до таборів¹⁵⁰.

Таємний співробітник НКВС Єфрем Резниченко у листопаді–грудні 1937 р. як свідок підготував фіктивні протоколи на 4-х осіб, звинувативши їх в контрреволюційній діяльності, хоча насправді не мав на них жодних компрометуючих даних. Будучи інспектором релігійних культів при Харківській міській раді, знаючи положення про заборону виборів службовців культу в церковну раду, призначення їх скарбником, Резниченко, узгодивши це питання з Епельбаумом і Терлецьким, дозволив зібрання віруючих та не чинив протидії обранню священника цієї церкви Терлецького до церковної ради і скарбником парафіяльної каси. Після цього протягом 1937 р. Резниченко отримав від Терлецького 1406 крб., від Лисицького – 500 крб., від Світличного – 600 крб.¹⁵¹

Таємний співробітник НКВС І. І. Гладішев у листопаді–грудні 1937 р. також підписав фіктивні протоколи, звинувативши у якості свідка невинних громадян у контрреволюційній діяльності. У результаті 8 осіб розстріляли, 2-х – засуджено до тривалих строків позбавлення волі¹⁵². Чекістський інформатор Г. Г. Пономаренко також підписав протоколи допиту свідка, в яких безпідставно обвинуватив у контрреволюційній діяльності 4-х осіб¹⁵³.

25–29 жовтня 1939 р. Військовий трибунал військ НКВС Харківського округу (голова – військовий юрист 1-го рангу Гур'єв; члени – військовий юрист Рубежин і сержант державної безпеки Гривцов, секретар – військовий юрист Ефроїмсон) розглядав групову справу фальсифікаторів. За ст. 206-17 п. «б» КК УРСР до розстрілу були засуджені Давид Михайлович Епельба-

¹⁴⁹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 401.

¹⁵⁰ Там само, арк. 401–402.

¹⁵¹ Там само, арк. 402.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

ум, Максим Петрович Гришин та Костянтин Олексійович Терлецький. На підставі ст.ст. 20-206-15 п. «а» КК УРСР були засуджені до позбавлення волі: Тихон Миколайович Світличний та Іван Степанович Лисицький до 10 років з ураженням в політичних правах на п'ять років; Івана Никифоровича Калошина – до 10-ти років без ураження в правах, Єфрема Ілліча Резниченка – до 5-ти років без ураження в правах, Степана Трохимовича Бабиченка – до 4-х років без ураження в правах; Івана Івановича Гладішева – до 3-х років; Григорійя Григоровича Пономаренка – до 3-х років умовно¹⁵⁴.

Визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 11 грудня 1939 р. міра покарання була знижена: Калошину до 5 років; Резниченку до 3 років, Гладішеву до 1 року. Постановою Президії Верховної Ради СРСР № 6/49/СС від 20 січня 1940 р. вирок у стосовно Епельбаума та Гришина залишився в силі, а Терлецькому смертну кару замінили на 10 років таборів¹⁵⁵.

Арешт і слідство у справі Епельбаума викликало справжній «ефект доміно» в репресіях співробітників колишнього 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області.

Справа Федорова-Беркова

17 червня 1939 р. у Москві був заарештований інспектор ГУТАБ НКВС СРСР лейтенант державної безпеки Федір Самійлович Федоров-Берков. Він народився 1900 р. в Одесі. Із грудня 1934 р. – секретар і інспектор при начальнику УНКВС по Київській області. Із березня 1935 р. – секретар і інспектор при начальнику УНКВС по Одеській області. Із квітня 1937 р. – заступник начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області. 8 серпня 1937 р. призначений заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по ХО¹⁵⁶.

До Харкова Федір Самійлович прибув у поганому настрої, адже кілька тижнів тому був заарештований начальник УНКВС

¹⁵⁴ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 403–407.

¹⁵⁵ Там само, арк. 412.

¹⁵⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР № 308 від 8 серпня 1937 р.

Одеської області старший майор державної безпеки Олександр Борисович Розанов (1896–1937), у якого він два з половиною роки працював особистим секретарем в Києві та Одесі. І хоча Федоров-Берков відразу написав рапорт наркомун внутрішніх справ УРСР І. Леплевському, де звинуватив свого колишнього шефа у відданості Балицькому та підозрілих зв'язках з «троцькістами», багато співробітників Одеського УНКВС вимагали притягнути його до відповідальності як

«одеського пройдисвіта, засудженого 1921 р. за грабіж до розстрілу з заміною на 10 років концентраційних таборів, особистого секретаря та найближчу людину викритого ворога Розанова»¹⁵⁷.

Добре ще, що цьому сигналу не дали ходу, але довіру слід було виправдовувати ударною роботою.

Симхович та Федоров-Берков відразу запровадили у 4-му відділі систематичне побиття заарештованих. Вони регулярно влаштовували так звані «аврали», під час яких давали слідчим завдання протягом доби закінчити певну кількість справ на розгляд трійки, а щоденний план відділу складав від 50 до 100 закінчених справ. Для успішного виконання цих «авральних планів» керівництво виділяло спеціальну бригаду, члени якої (а найчастіше це були Іван Степанович Друшляк (1913–?) і сержанти державної безпеки Мойсей Самійлович Гороховський (1907–?) та Авраам Мойсейович Каменєв) ходили по кабінетам слідчих та швидко отримували свідчення від «впертих» в'язнів. Корегуванням вигаданих протоколів займався Семен Ілліч Гольдштейн (1914–?)¹⁵⁸.

За свідченням сучасників, арештованих били всі співробітники УНКВС. Особливою жорстокістю вирізнялися Друшляк, Каменєв і оперуповноважений молодший лейтенант державної безпеки Зіновій Володимирович Бабушкін (1907–?), які до того ж вручали арештованим чорний прапор і вішали на груди фашистську свастику¹⁵⁹.

Однак стосовно заарештованого харківського обласного прокурора Михайла Ісааковича Брона (1896–1981) особисто Федо-

¹⁵⁷ ГДА СБ України, спр. 12282, арк. 209.

¹⁵⁸ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 87.

¹⁵⁹ Там само, арк. 88.

ров-Берков у своїй присутності «не дозволяв побиття». Втім, коли цей чекіст 2 грудня 1937 р. завітав до одиночної камери в харківській в'язниці № 6, де знаходився важкохворий Брон з температурою 39,3⁰ і спитав заарештованого, чи буде той давати свідчення, Брон відповів, що зараз хворіє та показав йому на плювальницю, яка була вся в крові. На що Федоров-Берков заявив, що це «деталь» та знову запитав про готовність арештованого давати «правдиві свідчення». Діставши від прокурора відповідь, що той «до смерті» не зізнається, чекіст заявив: «Так слухайте, Броне, вам не довго лишилося чекати смерті»¹⁶⁰.

Пізніше Симховича та Федорова-Беркова звинуватять у спробі отримати від заарештованих працівників прокуратури свідчення про «контрреволюційну прокурорську організацію союзного масштабу», вимагаючи компромат на прокурора СРСР А. Я. Вишинського та голову Військової колегії Верховного суду СРСР В. В. Ульріха¹⁶¹.

Колишній оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Яків Юхимович Ротштейн (1906–1941), пізніше розповів на партійних зборах про атмосферу у відділі:

«Це ж не таємниця, що ми молодих людей, які прийшли до нас в органи, не вчили працювати оперативній справі, а вчили бити арештованих, вимагаючи визнання своєї провини. Ми добивалися от арештованих свідчень у більшості випадків палкою, кулаком і у наслідку у напівсвідомому стані люди, інколи невинні, давали свідчення, лежачи на полу, підписували протоколи про свою причетність до контрреволюційної організації¹⁶² [...] Ми від втоми падали з ніг. Мені скажуть, можливо, це неправда? Ні, правда, товариші! Я особисто закінчував роботу, починаючи з серпня 1937 р. по 25 червня 1938 р. о 6–7 ранку. Я не знав відпочинку, дуже часто без вихідних днів, я не мав часу, щоб приділити увагу собі, дітям своїм, яких я маю виховувати в більшовицькому дусі. Бувало йдеш о 4–5, о пів на шосту ранку. Начальник відділу, який відсипається з часу до четвертої в своєму кабінеті, починає під ранок обходити кімнати співробітників і смикає двері. Немає працівника – дає секретареві вказівку за-

¹⁶⁰ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 1, спр. 6018, арк. 126.

¹⁶¹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 88.

¹⁶² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 25–26.

писати його для чергового морального повчання. На завтра викликає і ти життю не радий через такий виклик»¹⁶³.

Бідкався Ротштейн і про те, як марно намагався звільнити двох харківських студентів, на що «ортодокс» – начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області молодший лейтенант державної безпеки Абрам Ілліч Замков (1898–?) відповів:

«А ти отримай свідчення, ти, опортуніст!» [...] Я три рази писав про їхнє звільнення, але Симхович каже: “Ідіть до Федорова”. Федоров каже: “Ідіть до Симховича”. Потім каже: “Лишить постанову у мене, ви не так розібралися з цією справою так, як це потрібно. Ми дамо більш молодому працівнику, ніж ви, і він розбереться”»¹⁶⁴.

Під керівництвом Симховича та Федорова співробітники 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області лише із 12 серпня 1937 р. по 6 квітня 1938 р. направили на розгляд трійки 412 справ на 1341 особу. Із них засуджено на смерть – 918 осіб, до 10 років позбавлення волі – 402, до 8 років – 21. За той же термін Військова колегія Верховного суду засудила 253 (у тому числі на смерть – 215). Крім того, частина кримінальних справ була направлена до спецколегії обласного суду, на Особливу нараду, багато людей було розстріляно за альбомними довідками¹⁶⁵.

6 квітня 1938 р. Федоров-Берков був відкликаний до НКВС УРСР, чим займався у Києві майже 2 місяці невідомо, оскільки в наказі про призначення 2 червня 1938 р. т.в.о. помічника начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР вказано, що перед цим обіймав посаду заступника начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області¹⁶⁶. 28 липня 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР¹⁶⁷.

В Москві Федоров-Берков знову почав працювати під началом Симховича, який очолював на той час 3-й відділ ГУТАБ НКВС СРСР та займався не тільки пошуками контрреволюційних організацій серед в'язнів таборів, але і, за наказом началь-

¹⁶³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 28–29.

¹⁶⁴ Там само, арк. 27

¹⁶⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 88.

¹⁶⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 332 від 2 червня 1938 р.

¹⁶⁷ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 508 від 28 липня 1938 р.

ника ГУТАБу дивізійного інтенданта Ізраїля Ізраїльовича Плінера (1896–1939), здійснював чистку апарату ГУТАБ НКВС СРСР. Останній підписав чимало документів із вимогою «негайно перевірити весь особовий склад відділів місць ув'язнення» на політичну благонадійність, а

«на весь виявлений у наслідку перевірки троцькістський та інший контрреволюційний елемент, а також на осіб, які мають зв'язок із зазначеним елементом, надати списки [...] для звільнення».

Але одним звільненням справа не обмежувалася. За результатами організованої та проведеної начальником ГУТАБ і співробітниками 3-го відділу чистки чимало тюремників у кращому випадку опинилися в ролі в'язнів. Обґрунтовуючи свої дії Плінер казав:

«До приходу нового керівництва НКВС, до приходу Миколи Івановича Єжова до комплектації кадрів нашої системи підходили вороги по-ворожому. Давали нам всяку сволоту, іноді фіксували: з органів звільнити, направити на роботу до системи ГУТАБу, а іноді і без цієї обмовки»¹⁶⁸.

Втім така пильність не врятувала ні Плінера, ні Симховича.

8 березня 1940 р. Військова колегія Верховного суду СРСР за ст. 193-17 п. «б» КК РРФСР засудила до 10 років позбавлення волі у таборах і до 3 років ураження в правах інспектора ГУТАБУ Федора Самійловича Федорова-Беркова. Останнього визнали винним у тому, що під час роботи в УНКВС по Харківській області він зловживав службовим становищем, у кар'єристських цілях проводив необґрунтовані арешти радянських громадян, застосовував до арештованих шантаж, добивався від них відверто брехливих свідчень на себе та інших осіб, фабрикував протоколи допитів і проводив фальсифікацію інших слідчих матеріалів, направляючи ці справи до судових органів. Ні під час попереднього слідства, ні в суді Федоров-Берков себе винним не визнав, хоча підтвердив той факт, що в УНКВС по Харківській області були викривлення у слідчій роботі¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Сысоев Н.Г. Жандармы и чекисты: от Бенкендорфа до Ягоды. – М.: Вече, 2002. – С. 183.

¹⁶⁹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 86.

Справа Бориса Фрея

В один день з Федоровим-Берковим, 17 червня 1939 р., був заарештований начальник відділу пожежної охорони УНКВС по Харківській області старший лейтенант державної безпеки Борис Костянтинович Фрей за обвинуваченням у здійсненні злочинів, передбачених ст. 206-17 ККУРСР. 17 серпня 1939 р. партійні збори адміністративно-господарського відділу виключили його з партії «як репресованого органами», а 20 вересня 1939 р. партійне бюро Кагановичеського райкому КП(б)У м. Харкова підтвердило це рішення¹⁷⁰.

Він народився 1902 р. у Києві у родині торговця, єврей. Член ВКП(б) із серпня 1937 р. Закінчив один курс Київського комерційного училища у 1915 р. Із 1915 р. – електротехнік у електротехнічній майстерні Брікмана у Києві. Із серпня 1917 р. червоногвардієць загону Моспана в Києві. Із січня 1918 р. – безробітний у Києві. У грудні 1918 р. – жовтні 1920 р. – червоноармієць XII та XIV армій. Із жовтня 1920 р. – співробітник особливого відділу Південно-Західного фронту в Києві. Із січня 1921 р. – уповноважений Гомельської губернської ЧК. Із березня 1922 р. – військовий контролер прикордонного загону ДПУ у м. Ізяслав Волинської губернії. Із квітня 1923 р. – районний уповноважений ДПУ у м. Малин Київської губернії. Із листопада 1924 р. – районний уповноважений Білоцерківського окружного відділку ДПУ. Із липня 1925 р. – помічник уповноваженого Бердичівського окружного відділку ДПУ. У вересні 1926 р. – листопаді 1931 р. – уповноважений Харківського окружного відділку/оперативного сектора ДПУ. У листопаді 1931 р. – листопаді 1932 р. – уповноважений Дніпропетровського оперативного сектора/обласного відділку ДПУ. Працював у секретно-політичному відділі Харківського обласного відділку ДПУ/УНКВС по Харківській області (із листопада 1932 р. – оперуповноважений, на червень 1936 р. – начальник 4-го відділку, до 22 квітня 1938 р. – начальник 2-го відділку)¹⁷¹. Від 22 квітня 1938 р. – т.в.о. заступника начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській облас-

¹⁷⁰ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 35, арк. 162

¹⁷¹ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 0633130.

ті¹⁷². Після від'їзду Симховича до Москви у двадцятих числах квітня 1938 р. і до приїзду у червні 1938 р. С. А. Гінесіна Фрей очолював секретно-політичний відділ, лишаючись у статусі заступника начальника відділу.

27 липня 1938 р. він призначається т.в.о. начальника відділу актів громадянського стану НКВС УРСР¹⁷³, але вже за тиждень цей наказ було скасовано¹⁷⁴. Влітку 1938 р. Фрей виконував обов'язки заступника начальника 7-го відділу (оборонна промисловість) 1-го Управління НКВС УРСР, хоча наказами НКВС СРСР або НКВС УРСР на цю посаду не призначався. Із осені 1938 р. – начальник відділу пожежної охорони УНКВС по Харківській області. 14 серпня 1938 р. нагороджений знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ(ХВ)¹⁷⁵.

У романі «Сад Гетсиманський» Іван Багрянний згадав Бориса Костянтиновича під справжнім прізвищем. Письменник описує зустріч головного героя Андрія Чумака на допиті зі стрункою людиною у військовій формі:

«Був він підкреслено лагідний, і чемний, і по-начальницьки величавий. Прізвище мав німецьке, але риси обличчя слов'янські, певніше, російські»¹⁷⁶.

Коли Чумака біла група чекістів-футболістів, то

«Фрей був весь час присутній при екзекуції, але не втручався і взагалі не звертав уваги. Він закурив і пускав апатично дим в чорноту ночі крізь млинове решето. А як Андрія посадили на стілець, Фрей погасив цигарку в попільничці на столі, перекинувшись при тому кількома словами з Сергєєвим і Великіним¹⁷⁷, і пішов»¹⁷⁸.

Справжній Фрей, на відміну від свого літературного прототипу, був людиною не такою вже і чемною. У квітні 1939 р. на ім'я

¹⁷² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 185 від 22 квітня 1938 р.

¹⁷³ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 500 від 27 липня 1938 р.

¹⁷⁴ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 524 від 4 серпня 1938 р.

¹⁷⁵ Там само, наказ НКВС СРСР 486 від 14 серпня 1938 р.

¹⁷⁶ *Багрянний І.* Сад Гетсиманський. – С. 163.

¹⁷⁷ Великін Наум Йосифович (1897–?) У квітні 1938 р. – 1939 р. – начальник 2-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Харківської області. Лейтенант державної безпеки.

¹⁷⁸ *Багрянний І.* Сад Гетсиманський. – С. 175.

прокурора Харківського військового округу надійшла заява від арештованого Олександра Івановича Мороза – колишнього заступника харківського обласного прокурора зі спецсправ про застосування до нього незаконних методів ведіння слідства Б. К. Фреєм. Розслідування по цій заяві і призвело до його арешту.

Слідством було встановлено, що Фрей бив арештованих і вимагав від них відомості про контрреволюційну діяльність. Так, допитаний у якості свідка колишній обласний прокурор М. І. Брон 17 червня 1939 р. заявив, що задовго до свого арешту він ставив питання перед керівництвом облуправління НКВС про «неправильні дії» Фрея під час проведення слідства. Коли ж Брон із прокурора перетворився на арештованого, то Борис Костянтинович заявив йому¹⁷⁹:

«Ти під суд хотів мене віддати свого часу, може, відвід мені заявиш?»¹⁸⁰.

За свідченням Брона:

«Фрей під час слідства неодноразово казав мені: “Ти згориш у мене на повільному вогні”. Мене змушували простоювати у стінки. Був застосований незвичайний спосіб так званої¹⁸¹ “собачої будки”. У кімнаті № 111, де стояла каса, у простінку між нею та стінкою мене змусили залізити та лаяти, називаючи фашистською собакою [...] На 5-й день стояння я втратив свідомість і впав. У мене пішла кров горлом. Фрей підійшов і чоботом вдарив мене з криком “Симулянт”. Я попросив напиться води, на що він мені відповів: “Будеш фашистську заразу через мій стакан розповсюджувати” [...] Одного разу Фрей мені заявив, що битиме мене іменем партії»¹⁸².

Свідок Олексій Васильович Тимохін, колишній заступник прокурора по Харківській області, на допиті 22 травня 1939 р. заявив:

«Фрей, Замков і Ленський тримали мене прив’язаного до стільця, палили вуха, ніс. Змушували їсти папір, танцювати, кричати півнем. Били чоботами, ребром долоні та кулаками».

Внаслідок такої обробки Тимохін обмовив себе, надав потрібні свідчення «про свою злочинну діяльність». У 1939 р. він був звільнений з-під арешту.

¹⁷⁹ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 1, спр. 6018, арк. 123.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Там само, арк. 124.

¹⁸² Там само, арк. 125.

Арештований Василь Прокопович Обрезанов, колишній начальник «Бурякпостачання», на допиті 1 вересня 1939 р. так повідав про свою першу зустріч з Фреєм:

«Перший допит був 27 жовтня 1937 р. Проводив його слідчий Липко, який відразу став вимагати, щоб я сказав, хто мене завербував і кого я завербував, яку контрреволюційну роботу я проводив. Я все заперечував, тоді він запнув шторку та покликав команду з 5-ти співробітників. Одного з них назвав Ваня Друшляк, прізвища інших я дізнався із їхніх розмов того вечора. Це були Бабушкін, Фрей і Петров, прізвище п'ятого не пам'ятаю. Петров і Бабушкін почали крутити мені руки, а Друшляк підійшов до мене, плюнув в обличчя та заявив: "Ти не хворієш на сифіліс, так я тебе заражу". Фрей ударив мене у сідницю носком, а всі інші накинулися на мене та стали бити»¹⁸³.

Професор-психіатр Леонід Лазорович Рохлін у присутності прокурора військ НКВС Сагайдакова на допиті 25 жовтня 1939 р. свідчив, що він написав у 1937 р. заяву слідчому Іванову про свою непричетність до троцькістської діяльності, але Іванов у присутності Фрея цю заяву порвав:

«В ніч з 14 на 15 жовтня я був викликаний до кімнати, у якій знаходилися Бабушкін, Фрей, Друшляк і ще дві-три особи. Бабушкін зняв з мене пальто, повісив його та мовчки вдарив мене в обличчя. Після цього, схопив мене за груди і став мене бити головою об стіну».

Рохлін показав, що на цьому допиті Фрей вимагав від нього свідчень про контрреволюційну діяльність, але він таких свідчень не дав, за що йому зламали ребра та відправили до лікарні.

Про застосування Фреєм незаконних методів свідчили його колишні жертви – секретар Валківського райкому КП(б)У Василь Павлович Єрмаков; працівник цього ж райкому партії Петро Макарович Штим, директор «Діпрококсу» Григорій Павлович Савенко; секретар Штеповського райкому КП(б)У Петро Іванович Пономарьов; завідувач сільськогосподарським відділом Харківського обкому КП(б)У Костянтин Якович Заболоцький та ін.

Застосування Фреєм «фізичних засобів впливу» підтвердили і його колеги. Так І. С. Друшляк показав, що «начальник від-

¹⁸³ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 2033, т. 1, арк. 76–77.

ділу Фрей та інші змушували лаяти в'язнів», а В. І. Ленський одного разу бачив, як цей кат разом із співробітниками 4-го відділу молодшими лейтенантами державної безпеки Михайлом Георгійовичем Нікітіним, сержантом державної безпеки Іваном Леонтійовичем Кузнецовим (1903–?), Яковом Юхимовичем Ротштейном і Поволоцьким били арештованого ніжною від стільця по сідницях.

2–3 квітня 1940 р. Військовий трибунал військ НКВС Харківського округу згідно до ст. 206-17 п. «а» Б. Фрея засудили до 8 років ВТТ. У 1950-ті роки працював експедитором «Харпромторгу». Помер у Харкові 28 серпня 1955 р.

Справа Віктора Липка

2 квітня 1939 р. був звільнений з посади начальник 3-го (українського) відділку 2-го (секретно-політичного) відділу УНКВС по Харківській області молодший лейтенант державної безпеки В. Р. Липко. 19 травня того ж року він був звільнений із НКВС «за фальсифікацію оперативно-слідчих документів»¹⁸⁴, а 20 вересня 1939 р. заарештований¹⁸⁵.

Віктор Романович Липко народився 25 грудня 1903 р. у селі Людвіполь (нині Городоцький р-н Хмельницької обл.) у родині столяра. Українець. У 1911–1915 рр. – навчався у сільській школі у с. Маків (нині Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.). У 1916–1917 рр. – батрак у пана Журавського у с. Маків. Працював на Маківському цукровому заводі (у 1917–1920 рр. – учень слюсаря, у 1920–1923 рр. – слюсар). У 1923–1926 рр. – слюсар і учень фабрично-заводського училища на цукровому заводі у с. Городок. Член ВКП(б) із 1924 р. Служив у 65-му кавалерійському полку, с. Червоні Колодці, Грузія (у 1926–1927 рр. – червоноармієць і член партбюро, у 1927–1928 рр. – відповідальний секретар бюро комсомолу). У 1928–1929 рр. – завідувач клубом с. Маків. У 1929–1931 рр. – студент робітничого факультету Харківського землевпорядного інституту. У 1931 р. – викладач на курсах районного активу ЦК КП(б)У у Харкові. У 1931–1932 рр. –

¹⁸⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 153 від 19 травня 1939 р.

¹⁸⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 1565, арк. 4–6.

студент 1-го курсу Харківського інженерно-економічного інституту. У 1932–1933 рр. – курсант центральної школи ОДПУ СРСР у Москві. Із 21 березня 1933 р. – заступник начальника політвідділу по ОДПУ Бершадської МТС у Вінницькій області. З 1935 р. – начальник Орининського райвідділу УНКВС по Вінницькій області¹⁸⁶. В Оринині Липко

«провів велику роботу по переселенню родин польського контрреволюційного національного елемента в Казахстан. Самостійно вербував інформаторів, брав участь у слідстві, втім, істотних результатів в агентурно-оперативній роботі не мав [...] Проробив матеріалів на 300 родин, з них 270 виселили».

За цю операцію він отримав подяку від НКВС УСРР та премію у 200 крб.¹⁸⁷ У добу «єжовщини» Липко служив у 4-му (секретно-політичному) відділі УДБ УНКВС по Харківській області (з 1 травня 1937 р. – оперуповноважений, з 8 червня 1937 р. – оперуповноважений 4-го (радгоспного) відділку, з 1 травня 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го (українського) відділку).

Керівництво було задоволено роботою Липка. А. М. Симхович відзначав його успіхи «у викритті боротьбистського підпілля на Харківщині»¹⁸⁸. У клопотанні про нагородження Г. М. Кобизев писав, що Липко

«у 1938 р. брав участь у слідстві по ліквідації антирадянської націоналістичної повстанської есерівської організації. Отримав свідчення про наявність у Харкові обласного центру української повстанської есерівської організації. Закінчив і представив на особливу трійку УНКВС 30 справ на учасників націоналістичної повстанської есерівської організації. Слідчу роботу знає. Наполегливий. Енергійний»¹⁸⁹.

14 серпня 1938 р. Липко був нагороджений годинником від наркома внутрішніх справ СРСР¹⁹⁰.

Втім, вже 2 січня 1939 р. на оперативній нараді співробітник 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Микоткін розповів колегам, що по справі Гурьби має місце фальшування:

¹⁸⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 8284, арк. 12–15.

¹⁸⁷ Там само, арк. 32.

¹⁸⁸ Там само, арк. 43.

¹⁸⁹ Там само, арк. 45.

¹⁹⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

«[...] у справу тов. Липком був вклеєний додатковий протокол, і на цьому протоколі є підпис обвинуваченого Гурьби, від якого він відмовився, заявляючи, що таких свідчень не давав і протоколу цього не підписував. Справу Гурьби після цього у мене взяв тов. Липко, який, нібито, бажав закінчити справу сам. Протокол, від якого Гурьба відмовився, Липко зі справи вилучив»¹⁹¹.

Справа Гурьби набрала обертів.

16 червня 1940 р. Військовий трибунал військ НКВС Харківської області у складі: голова – Дитюк, члени – військовий юрист 3-го рангу Шевченко та Зеленський, секретар військовий юрист Ефроїмсон, за участі обвинувачення – військового прокурора військ НКВС Харківської області Бродовського та захисника – адвоката Атамзона в приміщенні Військового трибуналу заслухав на закритому засіданні справу за № 57 по обвинуваченню В. Р. Липка у здійсненні злочинів, передбачених п. «б» ст. 206-17 КК УРСР.

Було встановлено, що оперуповноважений Липко у 1937 р. фальсифікував слідчі справи: не допитуючи обвинувачених, складав від їхнього імені вигадані протоколи допитів і очних ставок між арештованими, які фактично не проводив. Ці сфабриковані протоколи Липко сам підписував, підробляючи підписи обвинувачених. Не висуваючи обвинувачення та матеріалів слідства заарештованим, він складав обвинувальні висновки та подавав справи на засідання судової трійки. Липко сфальсифікував і представив на засідання судової трійки вісім слідчих справ на шістнадцять осіб, двох з яких розстріляли, а чотирнадцять запроторили до виправно-трудоих таборів. У 1939–1940 рр. фальсифікація справ була викрита, справи були переглянуті та припинені. Цьому сприяло часткове зізнання Липка, показання свідків та судово-графологічна експертиза. Підтвердилася і фабрикація протоколу Гурьби та його подальше знищення, для чого Липко таємно відчинив шафу у кабінеті Микоткина.

Під час слідства В. Р. Липко спробував видати себе за душевно хворого, але дві судові експертизи ніяких відхилень не виявили.

¹⁹¹ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 340, арк. 46–47.

Ухвала Військового трибуналу визнала доведеним пред'явлене обвинувачення В. Р. Липку, втім відзначила:

«що крайня міра покарання для Липка не викликається необхідністю та застосовувати її недоцільно, ВТ, керуючись ст.ст. 296-297 УПК і ст. 44 КК УРСР, приговорив Липка Віктора Романовича на підставі п. "б" ст. 206-17 КК УРСР піддати позбавленню свободи у виправно-трудовах таборах строком на 10 років з ураженням політичних прав п.п. "а", "б", "в" та "г" ст. 29 КК УРСР строком на 3 роки. Позбавити Липка присвоєного йому спецзвання»¹⁹².

12 вересня 1942 р. Липко був амністований та направлений на фронт, де і загинув 24 лютого 1943 р.

Божевільний: справа Кудринського

Невдала спроба Віктора Липка вдати з себе божевільного не завадила іншому харківському чекістові її повторити й завдяки діагнозу психіатрів уникнути покарання. Йдеться про т.в.о начальника 8-го (промислового) відділу УНКВС по Харківській області Олексія Івановича Кудринського¹⁹³.

Він народився 12 травня 1900 р. в Одесі в родині залізничного робітника-ремонтника. Українець. Член ВКП(б) із 1926 р. У 1910–1914 рр. навчався у 4-класній народній школі в Одесі. Упродовж 1915–1917 рр. працював робітником у приватних слюсарній та пакувальній майстернях Тишаєва в м. Одеса. В анкетних даних Кудринський відносить себе до когорти революціонерів, які боролися за встановлення радянської влади в Одесі в 1917–1918 рр. та брали участь у боях з військами Центральної Ради. Відомо, що у 1918–1919 рр. Кудринський працював помічником слюсаря на Одеській залізниці. Після захоплення міста більшовиками добровільно пішов служити до Червоної армії. У травні–серпні 1919 р. – самокатник, мотоцикліст, інструктор-велосипедист штабу 45-ї стрілецької дивізії в Одесі. Учасник боїв з армією УНР та отаманом Семеном Заболотним. Був поранений під час відступу Південної групи військ Й. Е. Якіра. У вересні 1919 р. – січні 1920 р. переховувався у батьків в Одесі, ліку-

¹⁹² ГДА СБ України, Харків., спр. 1565, арк. 219–220.

¹⁹³ Докладніше про О. І. Кудринського див: *Бажан О.Г., Золотарьов В.А.* Командир «Великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський) // Сумська старовина. – 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 156–163.

вався від поранення та хворів на сипняк. У лютому 1920 р. був мобілізований до Червоної армії і до 1922 р. служив мотоциклістом штабу XIV армії. Після демобілізації у 1922 р. потрапив в депо ст. Одеса-товарна, де працював спочатку робітником, а потім слюсарем. Наприкінці жовтня 1922 р. Кудринський став агентом Одеського губернського відділу ДПУ. Із 5 листопада 1922 р. – розвідник на псевдо «Мина» Бірзульського відділку дорожньо-транспортного відділу (ВДТВ) ДПУ. 1 грудня 1923 р. звільнений через скорочення штатів. Із 15 травня 1924 р. – агент Бірзульського ВДТВ ДПУ на ст. Затишшя. 15 листопада 1924 р. виїхав до транспортної школи ОДПУ в Москві. У січні 1925 – січні 1926 рр. – курсант школи транспортних органів ОДПУ ім. Дзержинського в Москві, закінчив зі званням агента 2-го розряду. Працював у Жмеринському ВДТВ (з 20 січня 1926 р. – агент, із 15 серпня 1926 р. – старший агент, із 20 вересня 1926 р. – помічник уповноваженого інформаційного відділка, із 10 листопада 1926 р. – дільничний уповноважений при ст. Вапнярка). Із 1 вересня 1928 р. – уповноважений з інформації окружного транспортного відділу Південно-Західної залізниці у Києві. Із 1 квітня 1929 р. – старший уповноважений Жмеринського ВДТВ ДПУ. Із листопада 1929 р. – старший уповноважений Бобринського ВДТВ ДПУ. Від 12 липня 1930 р. – старший уповноважений інформаційного відділка Одеського ОДТВ ДПУ. Із 10 вересня 1930 р. до 7 квітня 1932 р. – районний уповноважений Бобринського районного апарата Одеського оперсектору – облвідділу ДПУ. З 13 травня 1932 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділу Вінницького обласного відділу ДПУ. Протягом травня 1932 р. – січня 1933 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділу Сумського міськвідділу ДПУ. Від 9 лютого 1933 р. – начальник П'ятихатського районного відділу Дніпропетровського обласного відділу ДПУ. З листопада 1933 р. – старший інспектор відділу кадрів ДПУ УСРР. Із жовтня 1934 р. – начальник 3-го відділка відділу кадрів НКВС УСРР. Із 25 січня 1936 р. – начальник Сумського міськвідділу НКВС. Із 5 жовтня 1938 р. – т.в.о. начальника 8-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. Член ВКП(б) з 1926 р.¹⁹⁴

¹⁹⁴ ГДА СБ України, Харків, особова справа № 8180, т. 1, арк. 12–16.

28–29 листопада 1938 р. в УНКВС по Харківській області проходило обговорення постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і порядок слідства». Насамперед, йшлося про роботу з агентурою. Тон задав начальник управління Г. М. Кобизєв, заявивши, що з постановою агентурної роботи справи погані. Сама агентура засмічена «баластом, який впродовж кількох років нічого не дає, часто дворушникає. Є агентура та інформування, яке розшифрувало себе, а в окремих випадках відкрито видає себе за співробітників НКВС»¹⁹⁵.

Начальник Сумського міськвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки Степан Петрович Михайлов (1901–?) повідомив, що у місті

«чимало агентури та інформаторів було репресовано як вороги народу. І зараз у нас є агенти, які в минулому брали участь в розробці великих справ, а зараз не діють»¹⁹⁶.

Фактично він звинуватив свого попередника Кудринського у розвалі оперативної роботи. Про негаразди агентурної роботи у Сумах свідчив на допиті у 1956 р. колишній оперуповноважений 4-го відділку УДБ міськвідділу НКВС Соломон Маркович Богров (1906–?):

«Взяті по м. Суми більшість осіб були арештовані лише за свідченнями інших, оскільки в міськвідділі НКВС жодних агентурних розробок не було, а, отже, вони антирадянськи себе не виявляли, але оскільки на них були дані свідчення іншими особами, то їх заарештовували та добували зізнань в приналежності до антирадянської організації. Як правило, з Харкова отримували вказівку, що якась особа дала свідчення, що нею завербовані такі-то і вимагали їх негайно арештувати. Тут всіх цих осіб арештовували»¹⁹⁷.

Звичайно, слова колишнього лейтенанта державної безпеки Богрова можна трактувати, як спробу уникнути відповідальності та перевести стрілки на харківське керівництво, але відки-

¹⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 97, арк. 72.

¹⁹⁶ Там само, арк. 76.

¹⁹⁷ З протоколу допиту свідка – колишнього співробітника Сумського міськвідділу НКВС Богрова С.М. // Реабілітовані історією. Сумська область. – Суми: ВВП «Мрія-1»ТОВ, 2005. – Кн. 1. – С. 97.

дати їх не слід. Як би там не було, але чергові сумніви щодо Кудринського були посіяні.

Річ в тім, що у 1937 р. він вже пережив вельми неприємні моменти. Обійнявши посаду начальника Сумського міськвідділу НКВС, Кудринський відразу налагодив приятельські стосунки з представниками місцевої партноменклатури – секретарем міському партії І. П. Міхеєнком, головою міської ради Клещенком та його заступником Черфасом. Вони частенько відвідували квартири один одного, як водиться, не обходилося без застілля¹⁹⁸. Втім, невдовзі приятелі Кудринського були оголошені троцькістами та потрапили за ґрати. Яку роль в їхньому «виритті» відіграв начальник Сумського міськвідділу, достеменно невідомо, оскільки існує дві різні офіційні версії. Сам Кудринський писав:

«На початку 1937 р. апарат Сумського міського відділу НКВС під моїм безпосереднім керівництвом ліквідував у Сумах велику правотроцькістську організацію на чолі з секретарем МПК Міхеєнком»¹⁹⁹.

Його ж колеги стверджували:

«Кудринський знав про наявність сигналів відносно ворожої діяльності Міхеєнка, Клещенка і Черфаса, але розробкою не займався та зв'язок з ними не припиняв до самого їхнього арешту»²⁰⁰.

С. М. Богров пізніше також стверджував, що в Сумському міськвідділі не було жодного компромату на очільника місцевих комуністів, і що взяли того в Харкові²⁰¹.

Новий секретар Сумського міськкому КП(б)У К. Іщенко свою роботу розпочав з покарання «політичних сліпців», які своєчасно не викрили Міхеєнка, та встановлення його «злочинних зв'язків». Дісталось і начальнику Сумського міськвідділу НКВС. «За зв'язок з ворогами народу та притуплення пильності» Сум-

¹⁹⁸ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8180, т. 4, арк. 5.

¹⁹⁹ Там само, особова справа № 8180, т. 1, арк. 1.

²⁰⁰ Там само, т. 4, арк. 5.

²⁰¹ З протоколу допиту свідка – колишнього співробітника Сумського міськвідділу НКВС Богрова С.М. // Реабілітовані історією. Сумська область. – Кн. 1. – С. 97.

ський міськком партії виніс йому догану²⁰², а до УНКВС по Харківській області полетіли численні заяви про його «підозрілу діяльність». Розпочалося тривале службове розслідування, крапку в якому поставив начальник УНКВС по Харківській області С. С. Мазо, який у листі до заступника наркома внутрішніх справ УРСР В. Т. Іванова від 3 липня 1937 р. стверджував, що «ідеологічного зв'язку Кудринського з Черфасом не встановлено». Крім того, «інші звинувачення проти Кудринського також не підтвердилися». Втім, Іщенко не вгамовувався. За словами Кудринського, секретар міськкому

«формальним чином розпочав тероризувати всю партійну організацію шляхом збирання на членів партії всіляких брехливих заяв, використовуючи плітки та анонімки. Іщенко на активах, пленумах та інших партійних зібраннях закликав членів партії писати йому заяви з викриттям ворогів, виявляти членів партії, які мали зв'язок з Міхеєнком та іншими репресованими ворогами. Внаслідок такої "діяльності" Іщенко сотні чесних комуністів були піддані різним партійним стягненням, виключенням і т. п. [...] Якщо член партії пройшов по тій вулиці, де ходили вороги, то Іщенко і такого змушував звітуватися»²⁰³.

Ображені комуністи Сумщини бідкалися на свавілля свого партійного ватажка секретарю ЦК КП(б)У С. В. Косіору та першому секретарю Харківського обкому партії М. Ф. Гікалу. Високопосадовці вважали К. Іщенка «своїм хлопцем» і на скарги не реагували²⁰⁴.

На тлі тотальної підозрілості головному сумському чекісту не вдалось уникнути нового службового розслідування, крапку в якому нібито поставив Л. Й. Рейхман. Останній 5 грудня 1937 р. у доповідній записці начальнику відділу кадрів НКВС УРСР, капітану державної безпеки Михайлу Севериновичу Северину (1895–1938) зауважував, що стосовно Кудринського «обвинувачення не підтвердилися – питання вважати вичерпаним»²⁰⁵.

Але наприкінці 1938 р. над Кудринським знову почали збиратися хмари. Розуміючи, що розслідування його діяльності в

²⁰² ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8180, т. 4, арк. 5.

²⁰³ Там само, т. 3, арк. 1–2.

²⁰⁴ Там само, арк. 2.

²⁰⁵ Там само, т. 2, арк. 26.

Сумах може призвести до сумних наслідків, він вирішив зіграти на випередження та у численних зверненнях до вищих інстанцій змальовував себе жертвою «ворожого керівництва». Так, у заяві від 17 січня 1939 р. секретарю парткому УНКВС лейтенанту державної безпеки Леоніду Олексійовичу Тищенку (1899–1943) він просив звернути увагу на той факт, що його харківські колеги «били арештованих з метою отримання на мене свідчень»²⁰⁶. Однак аргументи Кудринського не були взяті вищим керівництвом до уваги. У розпал кампанії боротьби з «порушеннями соціалістичної законності» в органах держбезпеки 16 червня 1939 р. Кудринського було заарештовано за ст. 206-17 п. «а» КК УРСР. Помічник начальника слідчої частини УДБ НКВС УРСР, сержант державної безпеки Мотя Лейбович Хайтін висунув звинувачення Кудринському в тому, що

«він, перебуваючи на посаді начальника Сумського міського відділу НКВС Харківської області, застосовував неправильні методи ведення слідства, отримував від заарештованих наклепницькі свідчення на цілий ряд невинних громадян, здійснював необґрунтовані арешти».

До справи Кудринського були залучені свідчення заарештованих сумчан. Так В. Марченко свідчив:

«Слідство у моїй справі вів особисто колишній начальник Сумського міськвідділу НКВС Кудринський [...] 8 серпня викликали на допит, допит проводив Кудринський. Методи допиту були наступними: Кудринський бив мене кулаком по всіх частинах тіла, вимагаючи “розколу” в контрреволюційній діяльності. Відповіді на так поставлене ним питання дати не міг, так як контрреволюційною діяльністю я ніколи не займався, тоді він приступив до побиття мене лінійкою, яка була сантиметра півтора товщиною і кінці її були оброблені міддю. Лінійкою, вірніше ребром її, він бив по маківці голови, вимагаючи також свідчень»²⁰⁷.

Інший заарештований П. Д. Райко згадав:

«Мене допитували 12 годин підряд. Кудринський під час допиту дав мені мов би конспект, про що я повинен показувати і сказав, поки я повернуся з обіду, щоб я написав власноручне показання.

²⁰⁶ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8180, т. 3, арк. 7.

²⁰⁷ *Бажан О.Г., Золотарьов В.А.* Командир «Великого терору» на Сумщині... – С. 161.

Я відмовився це зробити, після цього почав мене бити лінійкою по плечах і взагалі куди попало»²⁰⁸.

Факти масового «порушення соціалістичної законності» в Сумському міськвідділі НКВС «доби Кудринського» змушений був визнати на вже згаданому допиті С. М. Богров:

«Щодо методів слідства в той час можу засвідчити, що застосовувались незаконні методи [...] Якщо заарештований не визнавав належності до антирадянської організації, застосовувалась “стійка”, тобто підслідного примушували стояти на ногах доти, поки не зізнається, тобто не дасть свідчень на себе. Крім того, якщо співробітники йшли відпочивати, підслідний залишався в коридорі, і черговий зобов’язаний був дивитися, щоб він не спав, а зранку знову його допитували, і якщо він не зізнавався, знову застосовувалася “стійка”. Все це робилося за розпорядженням начальників»²⁰⁹.

Звинувачення у «застосуванні фізичних методів впливу» було не єдиним у справі Кудринського. Компромат, зібраний на колишнього керівника сумського міськвідділу НКВС, стосувався й присвоєння особистих речей репресованих громадян. Індустрія знищення ворогів народу мала не тільки сприяти санації радянського суспільства, а й примножувати матеріальне становище співробітників органів держбезпеки. Такої думки дотримувався й Олексій Кудринський, який дозволив членам розстрільної команди продавати речі страчених на міському ринку. Не гребував вилученими «речовими доказами» й сам начальник міськвідділу. Так, помічник оперуповноваженого Сумського міського відділу НКВС, сержант державної безпеки Борис Григорович Фадеєв (1904-?) розповів слідству у справі Кудринського наступне:

«У 1937 р. в м. Суми здійснювали виконання вироків. Після виконання вироків, виконавці присвоювали собі гроші, пальто, костюми, взуття та все барахло заганяли, тобто продавали, і від цього мали великий заробіток [...] Кудринський про це знав».

Здавалося, що за наявності у справі таких серйозних звинувачень Олексію Кудринському не уникнути суворого вердикту Феміди. Однак після 10-денного перебування Кудринського у

²⁰⁸ Історія свідчить // Реабілітовані історією. Сумська область. – Кн. 1. – С. 33.

²⁰⁹ Там само.

стінах внутрішньої тюрми УДБ НКВС УРСР тюремний лікар у висновку від 27 червня 1939 р. зазначив, що «останній страждає нервовим розладом і потребує спеціального тривалого лікування в психіатричній лікарні». Експертна комісія Київської психіатричної лікарні ім. Павлова на початку жовтня 1939 р. визнала, що колишній керівник сумських чекістів «страждає затяжним реактивним психозом. Захворювання пов'язане з неприємними переживаннями, обумовленими його ситуацією, у випадку зміни якої, можливо, відбудеться одужування». Спираючись на медичну експертизу, військовий прокурор військ НКВС Київського округу рішенням від 17 листопада 1939 р. обвинуваченого Кудринського «видав на поруки». Наприкінці квітня 1940 р. молодший слідчий слідчої частини УНКВС по Сумській області Захитін ініціював повторну перевірку психічного стану Кудринського в Харківському інституті судово-психіатричної експертизи. В «Акті амбулаторної судово-психіатричної експертизи відділу Центрального психоневрологічного інституту» від 29 червня 1940 р. було підтверджено, що Кудринський «страждає хронічним захворюванням в формі шизофренії». Керуючись висновками медиків, старший слідчий слідчої частини УНКВС, сержант державної безпеки Пархоменко в липні 1940 р. слідчу справу зі звинувачення Кудринського припинив. Відтворити подальший життєвий шлях Кудринського досить важко. Відомо, що в часи «хрущовської відлиги», наприкінці 1959 р., Кудринський переймався клопатами з оформлення власної пенсії і збирав відповідні документи, які б засвідчили його перебування у слідчому ізоляторі та психіатричній лікарні. Помер Кудринський у Харкові 28 липня 1986 р.²¹⁰

Нині складно відповісти на питання: чи насправді Кудринський потребував допомоги психіатрів, чи не було це добре розіграним спектаклем заради уникнення покарання? Для об'єктивності потрібно зауважити, що заарештованих співробітників НКВС колишні колеги обробляли не менш нещадно, ніж звичайних громадян. Деякі гинули на допитах, інші втрачали розум. Так, заарештований начальник відділка 2-го (секретно-полі-

²¹⁰ *Бажан О.Г., Золотарьов В.А.* Командир «Великого терору» на Сумщині...– С. 161–162.

тичного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, майор державної безпеки Зіновій Наумович Глебов-Юфа (1903–1940), який у 1920–1936 рр. працював в Україні, після допитів «почав виявляти в камері ознаки психічного розладу». Його тричі обстежували лікарі, які з'ясували, що заарештований «страждає на психічний душевний розлад у формі тюремного параноїда (марення) – хвороби, яка минає, виліковується та не звільнює від відповідальності», а точніше страти²¹¹. Начальник 3-го відділу УДБ УНКВС по Київській області, капітан державної безпеки Марк Петрович Роголь (1905–1941) після півторарічного ув'язнення замість п'ятирічного заслання до Казахстану 1 листопада 1939 р. був запроторений до Київської психіатричної лікарні, у якій перебував до німецької окупації і загинув від рук нацистів²¹². У 1943 р. в Харкові німці стратили колишню оперуповноважену 12-го відділу (оперативної техніки), співробітницю місцевого облуправління НКВС Нюру Самійлівну Люшкову (1899–1943), яка потрапила за ґрати після втечі влітку 1938 р. до Японії рідного брата – начальника УНКВС по Далекосхідному краю, комісара державної безпеки 3-го рангу Генріха Самійловича Люшкова (1900–1945). Після закінчення слідства, яке вів начальник відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області М. П. Шнайдер, вона збожеволіла та була відправлена до лікарні²¹³. Після закінчення слідства опинився у психіатричній лікарні колишній начальник Запорізького міськвідділу НКВС лейтенант державної безпеки Борис Павлович Болдін (1906–1942), який там і помер²¹⁴.

Із «сіоністів-шпигунів» у «порушники соціалістичної законності»

3 квітня 1938 р. був арештований полковий оперуповноважений 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області сержант державної безпеки Б. Е. Сандлер. Через вісім днів йому було

²¹¹ Жуковский В.С. Лубянская империя НКВД 1937–1939. – М.: Вече, 2001. – С. 237.

²¹² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37281, арк. 238.

²¹³ Держархів Харківської обл., ф. Р-645, оп. 1, спр. 7652, арк. 112–112 зв.

²¹⁴ ГДА СБ України, м. Запоріжжя, спр. 38810, арк. 5–10.

пред'явлено обвинувачення в участі у контрреволюційній сіоністсько-шпигунській організації, тобто в злочинах, передбачених ст.ст. 54-6 та 54-11 КК УРСР.

Борис (Берко, Борух) Ельевич Сандлер народився у 1906 р. у подільському містечку Гриців (нині Шепетівський р-н Хмельницької обл.) у родині кустаря. Освіта нижча: закінчив стаціонарну школу 1-го ступеню. У 1919–1920 рр. навчався в школі з вивчення давньої єврейської мови. У 1926–1928 рр. – секретар і голова сільської ради у с. Теофіполь Шепетівської округи. Із 1929 р. – керуючий справами районного апарату у с. Гриців. Із 9 травня 1932 р. – понадштатний уповноважений Шепетівського райвідділу ДПУ Вінницької області. Із 8 березня 1934 р. – навчався на курсах підготовки заступників начальників політвідділів МТС по ДПУ. Із 4 липня 1934 р. – заступник начальника політвідділу свинорадгоспу Васильєва по ДПУ у Лебединському районі Харківської області. Із 15 березня 1935 р. – уповноважений ЕКВ УДБ УНКВС по Харківській області. Із 27 жовтня 1935 р. – уповноважений ЕКВ Чугуївського райвідділу НКВС. Із 12 травня 1936 р. – т.в.о. помічника оперуповноваженого ОВ НКВС 20-ї танкової бригади. Із 13 липня 1936 р. – полковий оперуповноважений ОВ НКВС змішаної авіаційної бригади у м. Люботин Харківської області. Член ВКП(б) із 1927 р.

Допитані по справі свідки Коган, Клігер, Штерн та інші свідчили, що в 1923 р. Сандлер був членом підпільної сіоністської організації в Грицівському районі, тому у 1929 р. був виключений з партії, але невдовзі був поновлений у членстві.

Заступник начальника УНКВС по Харківській області Д. А. Перцов був незадоволений свідченнями Сандлера, заявивши останньому, що йому «мало дали, потрібно дати так, щоб ребра стирчали назовні». Він вимагав «ув'язки» свідчень про зв'язок колишнього начальника контррозвідувального відділу Л. С. Аррова з покійним С. С. Мазо та «про диверсійно-терористичну роботу на користь Польщі, Німеччини та Англії». Слідчий Я. П. Середа «ув'язував» свідчення Б. Е. Сандлера за допомогою дубової палиці, яку називали «Ванька-встанька» або «дубовий питальник»²¹⁵.

²¹⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 2, арк. 90-91.

Після падіння М. Єжова здавалося, що Сандлер вийде на волю, але тут надійшла заява про порушення ним «соціалістичної законності» під час слідства у справі Еммануїла Самійловича Балясного. 15 жовтня 1937 р. Сандлер висунув Балясному обвинувачення як учаснику військово-фашистської змови та на допитах шляхом застосування фізичних засобів впливу дістав потрібні зізнання. 22 листопада 1937 р. Сандлер особисто склав акт про шкідницьку діяльність Балясного на автобазі № 12 і домігся його підписання від спеціальної комісії. 10 листопада 1939 р. був складений обвинувальний висновок по справі Сандлера за ст.ст. 54-10 ч. 1 та 54-11, а також ст. 206-17 п. «а» ККУРСР.

Під час судового засідання Військового трибуналу військ НКВС Харківської області 8 лютого 1940 р. свідок Е. С. Балясний свідчив:

«Сандлер вів мою справу, він вимагав у мене неправдиві свідчення, застосовував до мене фізичні засоби впливу: ставив на коліна, витягував підборіддя на стілець і змушував гавкати, а якщо я переставав, він бив мене лінійкою по шиї; змушував бігати навколо стільців, лоскотав мене ключами та олівцями. Він змушував мене визнати, що мій метод поточного ремонту машин є шкідницьким. Для того, щоб зробити з мене учасника сіоністської організації, Сандлер підробив мій рік народження, оскільки я для цього не підхожу за віком, та змушував підписувати свідчення свідків [...] В камері я був наймолодшим, і Штаркман, який сидів зі мною, умовляв підписати все. Він також допитувався Сандлером і Щеголевським²¹⁶. Гудименко бачив, як Сандлер вдарив мене кулаком в обличчя, але нічого не говорив. Щеголевський, будучи начальником відділку, заходив під час допитів і за те, що я бідкався на биття, Сандлер знову мене бив».

Допитаний на суді свідок – молодший лейтенант державної безпеки Соломон Семенович Резніков (1902–?) засвідчив:

«Сандлер бив його [Балясного] легенько у груди або живіт. Під час цього допиту заходив Щеголевський та про щось розмовляв з Сандлером».

²¹⁶ Щеголевський Зіновій Ісайович (1901–?). З 1 грудня 1935 р. по 7 квітня 1938 р. – начальник відділку ОБ УНКВС Харківської області. 9 квітня 1938 р. заарештований. 19 серпня 1939 р. звільнений з-під варті. Старший лейтенант державної безпеки.

Допитані на судовому засіданні члени комісії з встановлення шкідницьких дій Балясного – Сергій Михайлович Гончаренко та Олександр Олександрович Суботній – заявили, що акт про шкідництво був сформульований працівниками НКВС. Сам же Сандлер в судовому засіданні винним себе ні в чому не визнав.

8 лютого 1940 р. Військовий трибунал визнав Б. Сандлера винним у застосуванні фізичних методів впливу до Е. Балясного та за ст. 206-17 п. «а» КК УРСР приговорив до 2,5 років позбавлення волі. За ст.ст. 54-10 ч. 1 та 54-11 КК УРСР Сандлер був виправданий.

Двічі репресований: справа Пандоріна

Серед засуджених харківських чекістів виділяється лейтенант державної безпеки Олександр Олександрович Пандорін, який перебував під арештом двічі. Він народився у 1898 р. в Астрахані в родині прикажчика рибальського промислу. Росіянин. Закінчив у 1916 р. вище початкове училище в Астрахані. Із червня 1916 р. працював молодшим наглядцем телефонної станції в Астрахані. У липні – грудні 1918 р. – завідувач зброєю партизанського загону Уфимської губернії. Із січня 1919 р. – скарбник відділу постачання 13-ї армії. Із серпня 1919 р. – співробітник резерву 13-ї армії. Із червня 1920 р. – наглядчач речової бази № 2 13-ї армії. Із листопада 1920 р. – співробітник для доручень відділу постачання 4-ї армії у Сімферополі. Із квітня 1921 р. – наглядчач польової речової бази 4-ї армії в Олександрівську. Із серпня 1921 р. – завідувач речовим складом Харківського військового округу. Із грудня 1922 р. – безробітний у Запоріжжі. Із листопада 1923 р. – судовий виконавець Катеринославського губернського суду в Запоріжжі. У липні 1924 р. – серпні 1930 р. – уповноважений Запорізького окружного відділу ДПУ. Із вересня 1930 р. – старший уповноважений Харківського оперативного сектора ДПУ. У 1931 р. – районний уповноважений Харківського оперативного сектора ДПУ по Охтирському району. Із грудня 1931 р. – начальник Охтирського районного відділу ДПУ. Із квітня 1933 р. – начальник Улянівського районного відділу ДПУ Харківської області. У квітні 1934 р. – січні 1937 р. – уповноважений і оперуповноважений особливого відділу Харківського

обласного відділу ДПУ–УДБ УНКВС по Харківській області. У січні 1937 р. – березні 1938 р. – т.в.о. начальника 7-го відділку 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС по Харківській області. У березні 1938 р. – березні 1939 р. – в'язень Харківської тюрми²¹⁷.

Обставини його першого арешту потребують подальшого вивчення. Відомо, що первинною партійною організацією УДБ УНКВС по Харківській області він був виключений з лав ВКП(б), де перебував з листопада 1928 р., «як заарештований» 27 березня 1938 р., а 25 квітня 1938 р. бюро Кагагановичевського райкому КП(б)У м. Харкова підтвердило це рішення²¹⁸. 9 квітня 1938 р. він був звільнений з посади т.в.о. начальника 7-го відділку (організаційної та мобілізаційної роботи) 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області «як такий, що знаходиться під слідством»²¹⁹. Цікаво, що на Луб'янці на арешт Пандоріна прореагували на два дні раніше – звільнивши з НКВС за ст. 38 «б»²²⁰.

Майже рік провів він у в'язниці, відкидаючи звинувачення у контрреволюційній діяльності. Після звільнення, на відміну від багатьох колег зі схожою долею, зумів домогтися і партійної реабілітації – 25 вересня 1939 р. було поновлено його членство у партії²²¹.

Помічник начальника бюро харківського заводу № 183 О. О. Пандорін повторно був притягнутий до кримінальної відповідальності 4-го грудня 1939 р. На цей раз за побиття та вбивство арештованого – колишнього начальника Харківського міського військкомату Григорія Абрамовича Подольського. Останній був заарештований особливим відділом ГУДБ НКВС Харківського ВО у вересні 1937 р. за обвинуваченням в контрреволюційній діяльності. Справу Подольського доручили розслідувати Пандоріну, який одразу почав нещадно бити арештованого. Вночі 21 жовтня 1937 р. Подольський був викликаний на

²¹⁷ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 2373497.

²¹⁸ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 17, арк. 131.

²¹⁹ А ГУВСУХО, к. д., наказ по УНКВС по Харківській області № 213 від 9 квітня 1938 р.

²²⁰ Там само, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 810 від 7 квітня 1938 р.

²²¹ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 2373497.

допит і після чергової відмови визнати провину побитий Пандоріним та співробітниками 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області та ОВ ГУДБ НКВС ХВО. У побитті брали участь начальник 5-го відділку старший лейтенант державної безпеки Олександр Йосифович Степановський (1897–?); оперуповноважений молодший лейтенант державної безпеки Давид Овсійович Цирлін; оперуповноважений сержант державної безпеки Петро Олександрович Большунов (1907–?); оперуповноважений сержант державної безпеки Михайло Бенціонович Лівшиць (1912–?), лейтенант державної безпеки Олександр Іванович Псарьов (1903–?), Павло Гордійович Мухін, Василь Петрович Папахно та Олександр Іванович Шеломков. Били Подольського руками та дерев'яною рейкою, зламавши йому 4 ребра. Тієї ж ночі Подольський помер в кабінеті Пандоріна²²².

На попередньому слідстві Пандорін визнав, що разом з іншими співробітниками УНКВС застосовував до арештованих «засоби фізичного впливу». Але бив арештованих за вказівкою тодішнього начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області В. Л. Писарева-Фукса та його заступника О. Д. Тишковського. Допитаний з цього приводу Тишковський категорично відкидав свою причетність до побиття Подольського, але Цирлін на допиті 7 січня 1940 р. підтвердив, що лупцювали співробітника військомату саме з ініціативи заступника начальника 5-го відділу:

«Свою провину у вбивстві Подольського я також визнаю, і цей злочин був допущений через існуючу тоді обстановку в управлінні НКВС. Це система – тоді змушували бити арештованих. Прикладом для мене та інших були факти, коли начальник особливого відділу Писарев бив сам арештованих».

Сам же Пандорін ще 26 липня 1939 р. заявив про «викривлення» в слідчій роботі:

«Застосовували методи фізичного впливу по відношенню до арештованих за прямими розпорядженнями начальника ОВ НКВС ХВО та його заступника. Ці методи застосовувалися до більшості арештованих. Зокрема, Лівшиць славився в особливому відділі як один із слідчих, який застосовував методи фізичного примусу до більшості своїх арештованих. Большунов

²²² ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014567, арк. 187.

застосовував ці методи теж досить широко. Псарьов застосовував ці методи набагато рідше. Степановський застосовував фізичного впливу застосовував мало, але припустив, що контрреволюційна організація, яку він викрив у системі ТОСАВІАХІМІ дуже чисельно розбухла і багато з арештованих були невинні».

За справою щодо вбивства Г. А. Подольського військовим слідчим військової прокуратури військ НКВС Харківського округу військовим юристом 2-го рангу Османовим 2 березня 1940 р. був складений висновок, затверджений згодом прокурором Палкіним. Згідно з ним, справа стосовно О. Д. Тишковського, Д. О. Цирліна, М. Б. Лівшиця, П. О. Большунова, В. П. Папахіна, О. І. Псарьова, М. Г. Гудименка, О. Й. Степановського, П. Г. Мухіна, О. І. Шеломкова в кримінальному порядку згідно до ст. 5 КПК була припинена. Було порушено питання про відповідальність співробітників НКВС в дисциплінарному порядку²²³.

Відзначимо, що т.в.о. начальника слідчої частини УНКВС по Удмуртській АРСР О. Й. Степановський був звільнений в запас ще 1 жовтня 1939 р.²²⁴ Самого ж Пандоріна вдруге звільнили з органів НКВС 8 січня 1940 р. за ст. 38 «в»²²⁵.

Справу Пандоріна 7 та 8 квітня 1940 р. розглядав в закритому засіданні Військовий трибунал військ НКВС Харківського округу у складі: голови – військового юриста Рубежина; членів – старшого політрука Мішури та сержанта державної безпеки Шкатули, при секретарі Гладкові. У засіданні брав участь військовий прокурор ХВО бригавійськюрист Палкін та захисник Гайворонський. В суді Пандорін визнав винним себе в тому, що виконував розпорядження керівництва, зокрема, застосовуючи незаконні методи допитів арештованих. Свою провину у вбивстві Подольського визнав частково та заявив, що прямих вказівок застосовувати до Подольського биття Тишковський не давав, але він так зрозумів його розпорядження. Суд приговорив «Пандоріна Олександра Олександровича за ст. 206-17 п. “а” КК УРСР піддати позбавленню волі у виправно-трудовах таборах

²²³ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014567, арк. 188.

²²⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1834 від 1 жовтня 1939 р.

²²⁵ Там само, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 17 від 8 січня 1940 р.

строком на шість років, без ураження в правах з позбавленням Пандоріна спецзвання “лейтенант державної безпеки”. Зарахувати строк попереднього ув’язнення з 28.III-1940 р.»²²⁶.

Втім О. О. Пандорін був не єдиним харківським чекістом, який був засуджений з другої спроби.

«Капітан Азак»

Колишній в’язень харківської тюрми Олександр Вайсберг описав зустріч з цим чекістом:

«Ми ввійшли до великої й світлої кімнати з трьома вікнами. На протилежній від дверей стіни висів портрет Дзержинського в натуральну величину, перед портретом стояв стіл у формі літери Т. За столом сидів капітан [...] Капітан повернувся до мене лицем і приязно усміхнувся. Це був невеликий стрункий чоловік з розумними очима, інтелігентним обличчям та досить граціозними рухами. В його роті виблискували два золоті зуби. Судячи з вигляду, він був євреєм. Я забув його ім’я, але звучало воно якось на зразок Азак. Так будемо називати його саме цим іменем»²²⁷.

Родинне прізвище «капітана Азака» було Лазар Соломонович Тандетницький. Він народився 26 січня 1904 р. у м. Гадяч Полтавської губернії у родині торговця. У 1912 р. після смерті батька перебрався до Лебедин Харківської губернії до рідного дядька – брата небіжчика. У 1919 р. закінчив гімназію та вступив бійцем до місцевого зведеного комсомольського батальйону. Того ж року очолив відділ інформації Лебединського повітового відділу телеграфної агенції «Укрросту». Його літературне псевдо – Арров, згодом стало частиною його прізвища – Арров-Тандетницький. У 1920 р. – відповідальний секретар Лебединського повіткому комсомолу, у складі зведеного партійно-комсомольського загону брав участь у боях з повстанцями Нестора Махна, Марусі та інших отаманів. Із грудня 1920 р. – завідувач відділом друкованих органів Харківського губкому КСМ. Із 1921 р. – редактор харківської газети «Юний пролетар», Харків. У 1922 р. – заступник політичного комісара Харківського вищого політичного технікуму. У 1922–1923 рр. – політичний

²²⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014567, арк. 189.

²²⁷ Вайсберг О. Холодна гора. – Харків: Права людини, 2010. – С. 43.

комісар відділу спорту загального навчання при 2-му полку ЧОН у Харкові. У 1923–1924 рр. – завідувач школою конторського та школярського навчання харківського окружного відділу народної освіти. Арров був освіченою людиною – закінчив у 1925 р. правовий факультет Харківського інституту народного господарства, у 1928 р. навчався на 4 курсі економічного факультету цього ж навчального закладу. Рідною мовою вважав російську, вільно володів українською, читав і писав німецькою і французькою, але мови предків, єврейської, як відомо із анкет – не знав зовсім²²⁸.

Енергійного та розумного молодика запросили на роботу до економічного управління (ЕКУ) ДПУ УСРР, де із 23 вересня 1924 р. він працював помічником уповноваженого, із 1 січня 1927 р. – т.в.о. уповноваженого, із 9 серпня 1927 р. – уповноваженим 1-го відділку, з 1 жовтня 1928 р. – старшим уповноваженим. Перші ж його кроки шаблями чекістської кар'єри були відзначені високими відомчими нагородами: 28 грудня 1927 р. на честь десятиріччя органів держбезпеки він отримав срібний годинник від Колегії ДПУ УСРР, 16 грудня 1929 р. – пістолет «Маузер» з написом «За нещадну боротьбу з контрреволюцією» від Колегії ОДПУ СРСР. З квітня 1930 р. «за активну боротьбу з контрреволюцією» Арров був нагороджений орденом Червоного Прапора, а ще через п'ять місяців вступив до більшовицької партії. Після призначення у вересні 1930 р. колишнього начальника ЕКУ ДПУ УСРР Йосифа Михайловича Блата (1894–1937) начальником 2-го (Донецького) оперативного сектору ДПУ, Арров разом з ним перебрався до тодішнього міста Сталіно, оскільки вважався «фахівцем з Донбасу» та, окрім «Шахтинської справи», у 1927–1930 рр. брав активну участь у слідстві «Будівельного бюро “Донвугілля”». Втім, невдовзі повернувся до Харкова та знову працював в ЕКУ ДПУ УСРР (з 9 грудня 1930 р. – старший уповноважений, з 18 квітня 1931 р. – оперуповноважений). 12 листопада 1931 р. Аррова призначили начальником ЕКВ Дніпропетровського оперативного сектору ДПУ; 25 лютого 1932 р. – начальником ЕКВ Дніпропетровського обласного відділу ДПУ.

²²⁸ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 1673430.

17 червня 1932 р. «за допущене злочинно-бюрократичне ставлення до питання робітничого постачання по Дніпропетровській області» наказом голови ДПУ УСРР Станіслава Францовича Реденса (1892–1940) він був усунутий із посади, понижений до оперуповноваженого та заарештований на 20 діб²²⁹.

Проте оперуповноваженим йому працювати не довелося – 3 серпня 1932 р. призначили помічником начальника 1-го відділку ЕКУ ДПУ УСРР, а 10 січня 1933 р. – начальником 1-го відділку ЕКУ ДПУ УСРР. Ударною роботою він реабілітувався швидко – 19 грудня 1932 р. був нагороджений бойовою зброєю від Колегії ОДПУ СРСР, а 20 грудня 1933 р. знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (XV) за № 819²³⁰.

26 липня 1934 р. Арров очолив ЕКВ УДБ УНКВС по Харківській області. Про його роботу на цій посаді свідчать сухі цифри: у 1935 р. його підлеглими була заведена 351 справа, за якими було притягнуто 996 осіб, 544 з яких заарештували²³¹; у 1936 р. притягли до відповідальності 607 осіб²³². Від підлеглих Арров вимагав, насамперед, професіоналізму:

«Нам потрібні люди з природним хистом, з соціальним минувшим рахуватися не слід, не це вирішує суть справи»²³³.

Коли у 1935 р. надійшла директива про звільнення з апарату УДБ позапартійних чекістів, то Арров шляхом фальсифікації залишив на оперативній роботі начальників відділків ЕКВ Олександра Петровича Александрова (1900–?) та Володимира Наумовича Скраливецького (1899–?) – офіційно перевів їх на роботу в неоперативні відділи²³⁴. Після розформування економічного відділу Арров у січні 1937 р. був призначений начальником 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по Харківській області. Лише за перші три місяці роботи харківськими контррозвідниками було притягнуто до відповідальності 163 особи²³⁵.

²²⁹ Золотарёв В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе... – С. 89–90.

²³⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ ОДПУ СРСР № 207 від 20 грудня 1933 р.

²³¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 59.

²³² Там само, арк. 77.

²³³ Там само, ф. 5, спр. 67398, т. 2, арк. 200.

²³⁴ Там само, арк. 211.

²³⁵ Там само, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 99.

27 липня 1937 р. капітан державної безпеки Л. С. Арров був призначений начальником ДТВ ГУДБ НКВС Амурської залізниці²³⁶, але виїхати на Далекий Схід йому не довелося, і за два місяці наказ про його призначення скасували через виявлені численні компрометуючі матеріали. 27 грудня партійна організація УНКВС по Харківській області навіть виключила його з партії через «родинні зв'язки з троцькістами та близькі стосунки з деякими з них», «за близькі відносини з ворогом народу Мазо», «за антипартійний поступок (репліка з приводу доповіді про т. Кірова)», «недостойну комуніста поведінку (зокрема до молодих кадрів)», «антипартійне тлумачення методів роботи НКВС (порівняння агентів з провокаторами)». Також Арров під час арешту Кашевського повідомив його дружину про умови утримання під вартою, інструктував її, як себе вести для надання допомоги заарештованому, за пасивність і відірваність від партійного життя, за нещирість при розгляді його справи²³⁷. 28 січня 1938 р. бюро Кагановичевського райкому КП(б)У м. Харкова відмінило це рішення, оскільки «найстрашніший злочин» – зв'язок з родичами-троцькістами був не встановлений. Інші обвинувачення, зокрема «грубощі та зверхньо-панське ставлення до співробітників», тягнули лише на сувору догану з занесенням в особову справу²³⁸. Виправдовувати партійну довіру та замолювати гріхи співробітник резерву НКВС СРСР Л. С. Арров відправився до Свердловська, де у лютому 1938 р. очолив ДТВ ГУДБ НКВС залізниці ім. Кагановича²³⁹.

Переїзд до Уралу, скоріш за все, відбувся завдяки сприянню тодішнього начальника УНКВС по Свердловській області комісара державної безпеки 3-го рангу Дмитра Матвійовича Дмитрієва (1901–1939), який тривалий час працював в ЕКУ ОДПУ СРСР – ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР і добре знав здібності Лазаря Самійловича. На користь цієї версії говорить і той факт, що невдовзі після арешту 28 червня 1938 р. Дмитрієва²⁴⁰ почали збиратися

²³⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 5 від 27 липня 1937 р.

²³⁷ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 16, арк. 63.

²³⁸ Там само, арк. 64.

²³⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 357 від 17 лютого 1938 р.

²⁴⁰ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 176.

хмари і над Арровим – 4 серпня 1938 р. його відкликали у розпорядження НКВС СРСР²⁴¹, 22 жовтня 1938 р. звільнили із НКВС²⁴², а наступного дня заарештували в Москві. Обставини, за яких був репресований цей чекіст, потребують подальшого вивчення. Відомо лише, що на допиті 16 жовтня 1938 р. Д. М. Дмитрієв заявив: «Леплевський знаходився в контрреволюційному зв'язку з Арровим»²⁴³. Останній обвинувачувався за ст.ст. 58-10 та 193-17 п. «а» КК РРФСР. Слідство проводилося у Харкові, Москві, Свердловську, Москві. Утримувався в Бутирській в'язниці, вчинив спробу самогубства. У серпні 1939 р. його етапували до Свердловська, де 12 грудня 1939 р. військовий прокурор Уральського військового округу його справу припинив і його звільнили з-під арешту. «За проведення масових арештів» 27 грудня 1939 р. він був виключений з партії. Пенсіонер НКВС Арров проживав у Харкові, де і був знову заарештований 16 серпня 1940 р. і 15–25 квітня 1941 р. Військовим трибуналом військ НКВС Уральського військового округу засуджений на смерть «за порушення соціалістичної законності». 13 липня 1941 р. його стратили²⁴⁴.

Справа Якушева

За «порушення соціалістичної законності» був засуджений ще один колишній начальник відділу УДБ УНКВС по Харківській області – капітан державної безпеки Лаврентій Трохимович Якушев (Бабкін). Він народився 22 серпня 1903 р. у с. Олександрівка (нині Коренівський р-н Курської обл.). Росіянин. У трирічному віці втратив батька, який працював сторожем у князя Баратинського і цукрозаводчика Терещенка. Після закінчення сільської школи із літа 1915 р. працював ремонтним робітником на ст. Желобовка Московсько-Київсько-Воронезької залізниці. Із квітня 1920 р. – помічник повітового інформатора Ста-

²⁴¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1841 від 4 серпня 1938 р.

²⁴² Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 2317 від 22 жовтня 1938 р.

²⁴³ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – С. 593.

²⁴⁴ *Тумшиц М.А., Золотарёв В.А.* Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. – Самара, 2012. – С. 64.

рооскольської повітової ЧК Курської губернії. Із 26 травня 1922 р. – уповноважений інформаційного відділу Мелітопольського окружного відділку ДПУ. Із 20 серпня 1927 р. – начальник обліково-інформаційного відділу Мелітопольського окружного відділу ДПУ. Із 9 березня 1928 р. – уповноважений Інформаційного відділу ДПУ УСРР. Із 4 травня 1928 р. – начальник обліково-повідомного відділу Ніжинського окружного відділу ДПУ. Із 26 липня 1929 р. – начальник обліково-повідомного відділу Черкаського окружного відділу ДПУ. Служив в Харківському оперативному секторі ДПУ/обласному відділі ДПУ/обласному УНКВС (з 15 вересня 1930 р. – начальник інформаційного відділу; із 15 квітня 1931 р. – помічник начальника СПВ; із 1 березня 1936 р. – заступник начальника СПВ; з 3 січня 1937 р. – начальник 4-го відділу)²⁴⁵. Із 16 серпня 1937 р. – заступник начальника УНКВС по Київській області²⁴⁶. З 1 жовтня 1937 р. – начальник УНКВС по Житомирській області²⁴⁷. Із 26 лютого 1938 р. – у резерві НКВС СРСР²⁴⁸. Служив в НКВС Кримської АРСР (з 3 травня 1938 р. – заступник наркома внутрішніх справ, із 4 серпня 1938 р. – нарком внутрішніх справ²⁴⁹). Нагороджений орденом Червоної Зірки²⁵⁰ та знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (XV)²⁵¹.

Якушева заарештували 18 грудня 1938 р. Під час слідства з'ясувалося, що нарком внутрішніх справ Кримської АСРР, отримавши телеграфне розпорядження РНК і ЦК ВКП(б) про припинення роботи судової трійки, одноосібно змінив вирок та особисто засудив на смерть 47 осіб, 22 з яких були страчені. Знаючи про заборону виконання вироків трійки, Якушев, з метою приховання своїх злочинів, наказав підлеглим про максимальне форсування виконання вироків трійки. У наслідку цьо-

²⁴⁵ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 578–579; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 462–463.

²⁴⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1442 від 16 серпня 1937 р.

²⁴⁷ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1820 від 1 жовтня 1937 р.

²⁴⁸ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 485 від 26 лютого 1938 р.

²⁴⁹ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 2523 від 4 серпня 1938 р.

²⁵⁰ Правда. – 1937. – 20 грудня.

²⁵¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ ОДПУ СРСР по о/с № 2175 від 8 квітня 1934 р.

го 28 і 29 листопада 1938 р. було розстріляно 770 осіб. Під безпосереднім керівництвом і за особистою участю Якушева було розстріляно 553 особи. За його вказівкою розстрілювали навіть вагітних жінок. Встановлено також, що він особисто фальсифікував оперативні та слідчі документи. Ні під час слідства, ні на суді Військової колегії Верховного суду СРСР 20 липня 1939 р. Якушев себе винним не визнав. Можливо, що ця стійкість і врятувала йому життя і він отримав 20 років таборів²⁵².

Покарання відбував у Північно-Східному таборі НКВС. 9 жовтня 1941 р. звільнений достроково з табору. Із жовтня 1941 р. – на спецпідготовці у мотострілецькій бригаді НКВС. У листопаді 1942 р. – липні 1943 р. – заступник начальника розвідки та заступник начальника оперативної групи НКВС Калінінського фронту. У липні 1943 р. – лютому 1944 р. – заступник начальника розвідки і заступник начальника оперативної групи НКДБ партизанської бригади Вишньова у Вітебській області. Із лютого 1944 р. – у резерві загону особливого призначення НКДБ СРСР. У березні 1944 р. – січні 1945 р. – заступник командира партизанського загону Іванова на Західній Україні. Із лютого 1945 р. – начальник 2-го відділку 10-го відділу господарського управління наркомату оборони СРСР. У травні 1945 р. – серпні 1948 р. – начальник інспекції господарського управління та керуючий справами наркомату оборони – МВС СРСР. Із серпня 1948 р. – начальник 11-го відділу господарського управління МВС СРСР. Із серпня 1949 р. – начальник контрольно-ревізійної інспекції господарського управління МВС СРСР. Із лютого 1951 р. – начальник інспекції господарського управління МВС СРСР (працював на цій посаді і у 1954). Отримав звання підполковник державної безпеки та полковник. Нагороджений орденом Леніна та двома орденами Червоного Прапора²⁵³. У 1960 р. Л. Т. Якушева виключили з партії за те,

«що із кар'єристською метою брутально порушував соціалістичну законність, фальсифікував справи на партійних і радянських

²⁵² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 19, арк. 138–139.

²⁵³ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 578–579; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934–1941. – С. 462–463.

працівників і тим самим здійснював найтяжчі антипартійні про-
ступки, несумісні з перебуванням в лавах КПРС»²⁵⁴.

Помер в Москві у 1986 р. Наприкінці життя написав дві при-
годницькі книги – «Слід “Комети”»²⁵⁵ та «Останній рейс “Тиг-
ріса-2”»²⁵⁶.

Справа «Спецбригади»

Серед співробітників НКВС СРСР, засуджених «за порушення
соціалістичної законності», виокремлюється кримінальна спра-
ва Д. А. Перцова, І. І. Крюкова, Я. П. Середи та О. П. Копаєва, яких
судили виключно за мордування колишніх колег. На сьогодні
це єдиний відомий автору випадок подібного обвинувачення.
Звичайно ж, «винищування чесних чекістських кадрів» закида-
лося багатьом керівним працівникам НКВС, але це відбувалося,
як правило, разом із звинуваченнями у змовницькій, шпигун-
ській, шкідницькій та контрреволюційною діяльності. Однак у
цій справі харківських чекістів було чимало відмінного від за-
гального процесу.

Центральною фігурою був Давид Аронович Перцов. Він на-
родився 30 травня 1909 р. у повітовому центрі колишньої Хер-
сонської губернії м. Олександрія у єврейській родині шевця. Мав
двох братів – Савелія та Рувіма (Роберта), які у середині 1930-х рр.
служили в УНКВС по Дніпропетровській області. Сестра Ольга
вийшла заміж за відомого в УРСР чекіста І. А. Шапіро. Свою тру-
дову кар’єру Д. Перцов розпочав 15 лютого 1925 р. у Катери-
нославі (з 19 липня 1926 р. – Дніпропетровськ) на «Украм’ясо-
морозобійні», де чотири роки працював учнем, підручним та
рубачем м’яса. У 1928 р. закінчив трирічну загальноосвітню
школу (або «конторсько-торговельне училище»). У березні
1929 р. був висунутий на керівну господарську роботу у Дніпро-
петровську ревізійну комісію, де працював інспектором, стар-
шим інспектором і заступником комерційного довіреного²⁵⁷.

²⁵⁴ Реабилитация. Политические процессы 30-х – 50-х гг. – М.: Политиздат, 1991. – С. 89.

²⁵⁵ Костин С., Якушев Л. След «Кометы». – М.: ДОСААФ, 1978.

²⁵⁶ Костин С., Якушев Л. Последний рейс «Тигриса-2». – М.: ДОСААФ, 1987.

²⁵⁷ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 2323823.

Із 15 грудня 1929 р. Д. Перцов – позаштатний помічник уповноваженого інформаційного відділу Дніпропетровського окрвідділу ДПУ, із 15 вересня 1930 р. – помічник уповноваженого секретного відділу Запорізького міськвідділу ДПУ, із 20 листопада 1930 р. – уповноважений ОВ цього ж міськвідділу. Брав участь у розслідуванні справи «Весна». Член ВКП(б) із липня 1931 р.

1 березня 1932 р. його призначили уповноваженим ОВ 23-ї запорізької авіаційної бригади, 23 серпня 1932 р. – уповноваженим 2-го відділку ОВ ДПУ УСРР, 17 серпня 1933 р. – уповноваженим 3-го відділку іноземного відділу ДПУ УРСР, 1 грудня 1935 р. – помічником начальника 3-го відділку іноземного відділу УДБ НКВС УРСР.

Працюючи в іноземному відділі, молодший лейтенант державної безпеки Д. Перцов:

«[...] ліквідував ряд чеських шпигунсько-диверсійних організацій (справи “Шеф-резидент” і “Акторка”), підготував 7 вербувань у Празі та Парижі. Через кур’ера-вербувальника особисто брав участь у чотирьох вербуваннях у Польщі із виїздом на кордон, перекидав і приймав агентуру. Один із учасників операції “Ставка” проти ОУН–УВО. Після успішного впровадження радянської агентури до закордонного центру українських націоналістів сприяв виявленню бойової терористичної роботи ОУН–УВО проти СРСР. Провів спеціальну роботу по виявленню переправ і явок на польсько-радянському кордоні, де обліковано 21 переправа терористичної організації ОУН–УВО на польському кордоні»²⁵⁸.

Сам же він, згадуючи свою чекістську кар’єру, писав:

«[...] Близько 8 років я пропрацював на рядовій роботі в основному по лінії іноземного та контррозвідувального відділу, по обслуговуванню радянсько-польського кордону [...] Чудово та бадьоро йшло моє життя. Я віддавав усі сили та всю свою мольду енергію партії, не на словах, а на ділі захищав святість та недоторканість радянського кордону»²⁵⁹.

Після розформування іноземного відділу у січні 1937 р. Д. Перцова перевели на посаду помічника начальника 4-го відділку у щойно створений 3-й (контррозвідувальний) відділ УДБ НКВС УРСР. Тут він продовжив «громити українських буржуазних

²⁵⁸ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 9919, арк. 17.

²⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 24.

націоналістів», до числа яких потрапили не лише етнічні українці. Так, вже на першому допиті члена ЦК КП(б)У, директора партвидаву Івана Юліановича Кулика (1897–1937) Д. Перцов разом із начальником 3-го відділу УДБ НКВС УРСР комісаром державної безпеки 3-го рангу Володимиром Андрійовичем Стирне (1897–1937) зуміли дістати від нього такі зізнання:

«Я настільки зрісся з українськими націоналістами, що коли Кость Котко і Яловий запропонували мені, єврею, вступити до української націоналістичної організації, я розцінив це як висунення мене на роль “рятувальника” українського народу. Це імпонувало моїй амбіції. Не задумуючись, я погодився брати участь в організації»²⁶⁰.

8 серпня 1937 р. Д. Перцов став помічником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР²⁶¹. Такий несподіваний стрибок у кар'єрі, на нашу думку, пояснюється не лише високими «виробничими показниками», але і давнім знайомством з новим начальником 4-го відділу старшим лейтенантом державної безпеки Матвієм Михайловичем Герзоном (1906–1938), із яким Давид Аронович працював ще у Дніпропетровську. Робота 4-го відділу була на особливому контролі у наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського, який особисто допитував найзначніших арештованих (інколи разом з першим секретарем ЦК КП(б)У С. В. Косіором) і корегував протоколи допитів²⁶². Фальсифікацію слідчих матеріалів широко використовували і його підлеглі, про що згодом свідчив начальник відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Л. Н. Ширін:

«У Києві мені доводилося кілька разів переписувати подібні протоколи перш, ніж друкувати, оскільки тодішнє керівництво 4-го відділу – Хатаневер²⁶³, Перцов не пропускали ці протоколи, самі вписували туди факти про які обвинувачені не казали»²⁶⁴.

²⁶⁰ З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 291–293.

²⁶¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР № 308 від 8 серпня 1937 р.

²⁶² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 701117-фп, т. 1, арк. 48–49.

²⁶³ Арон Меєрович Хатаневер (1905–1940) – майор державної безпеки, у грудні 1937 р. – травні 1938 р. – начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁶⁴ Лошицький О. «Лабораторія» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2. – 1998. – С. 215.

Д. Перцов власноручно допитував та мордував заарештованих²⁶⁵. Серед його жертв був і колишній перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявський (1893–1937). За свідченням Герзона, Косіор довго не давав згоди на арешт Чернявського, і той був заарештований без клопотання НКВС УРСР безпосередньо за вказівкою Москви²⁶⁶.

Ударна робота Д. А. Перцова по викриттю «правих, троцькістів, українських буржуазних націоналістів та церковників-контрреволюціонерів» сподобалася І. М. Леплевському. За його поданням цього чекіста підвищили у спеціальному званні відразу на дві позиції – 17 листопада він став старшим лейтенантом державної безпеки²⁶⁷. 19 грудня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання важливіших урядових завдань» Д. А. Перцов був нагороджений орденом Червоної Зірки²⁶⁸.

Наступного дня в його житті відбулася ще одна знаменна подія, про яку сповістять всі республіканські газети:

«Учора, 20 грудня, секретар ЦК КП(б)У тов. С. В. Косіор і народний комісар внутрішніх справ УРСР тов. І. М. Леплевський прийняли групу працівників НКВС УРСР, нагороджених орденами Союзу. У кабінеті народного комісара внутрішніх справ УРСР тов. І. М. Леплевського зібралися працівники наркомату тт. Блюман²⁶⁹, Самойлов²⁷⁰, Долгушев²⁷¹, Перцов, Лифар²⁷², Джирін²⁷³,

²⁶⁵ Протокол допиту Дмитра Васильовича Коновалова, 1956.VII.6 // Наше минуле. – К., 1993. – № 1(6). – С. 61–62; Реабілітовані історією. Київська область. – К., Основа, 2011. – Кн. 3. – С. 394

²⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 6., спр. 701117-фп, т. 1, арк. 72.

²⁶⁷ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 2226 від 17 листопада 1937 р.

²⁶⁸ Правда. – 1937. – 20 декабря.

²⁶⁹ Блюман Віктор Михайлович (1899–1938) – начальник 5-го відділу НКВС УРСР.

²⁷⁰ Самойлов-Бесидський Самійло Ісакович (1900–1938) – т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷¹ Долгушев Олексій Романович (1902–1973) – начальник 5-го відділку 5-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷² Лифар Данило Григорович (1901–1943) – начальник 3-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷³ Джирін Давид Ізраїльович (1904–1938) – начальник 2-го відділу УДБ НКВС УРСР.

Коркунов²⁷⁴, Борисов²⁷⁵, Пригов²⁷⁶, Боряченко²⁷⁷, нагороджені урядом орденами Союзу за зразкове і самовіддане виконання найважливіших завдань. Тепло зустрінутий, тов. С. В. Косіор дружньо поздоровив кожного з високою нагородою і радісним святом усіх трудящих – ХХ роковинами славних органів ВЧК–ОДПУ–НКВС. Тов. Косіор побажав дальших успіхів у самовідданій роботі на користь соціалістичної батьківщини, в боротьбі проти всіх мерзенних ворогів радянського народу – троцькістсько-бухарінських, буржуазно-націоналістичних – японо-німецьких та інших шпигунів, диверсантів і убивців. Присутні чекісти-орденоносці сердечно вітали вірного соратника великого Сталіна, керівника українського народу тов. С. В. Косіора і обіцяли йому і народному комісарові тов. І. М. Леплевському з честю виправдати високу нагороду більшовицької партії та радянського уряду»²⁷⁸.

Газети надрукували і світлини «зустрічі на вищому рівні», на яких Перцов, на фоні мініатюрних Косіора та Леплевського виділявся високим зростом та атлетичною фігурою.

«Виправдовувати високу нагороду» деяким з перерахованих чекістів доведеться не довго. У квітні 1938 р. в Москві буде заарештований начальник 3-го (транспортного) Управління НКВС СРСР І. М. Леплевський та колишні начальники відділів УДБ НКВС УРСР Д. І. Джирін; С. І. Самойлов-Бесидський, М. М. Герзон, В. М. Блюман. Частину необхідного для їхнього арешту компромату дістав Перцов, який за наказом нового наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського очолив особливу оперативно-слідчу групу у справах заарештованих чекістів і вибивав свідчення проти своїх колишніх керівників. За час існування цієї групи (з 21 лютого по 30 квітня 1938 р.) був заарештований 241 співробітник НКВС УРСР. На більшість арештантів не було жодного компромату.

²⁷⁴ Коркунов Григорій Іванович (1904–1940) – начальник 6-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷⁵ Борисов-Коган Борис Ізраїльович (1904–?) – начальник відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷⁶ Пригов Семен Львович (1903–?) – начальник 7-го відділку 5-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷⁷ Боряченко Михайло Петрович (1905–?) – помічник начальника тюрми НКВС УРСР.

²⁷⁸ Комуніст (Київ). – 1937. – 21 грудня.

Про те, що арешти співробітників ініціював саме нарком, свідчить подання за № 3536001 начальника оперативної слідчої групи НКВС УРСР Д. А. Перцова начальнику 2-го відділу УДБ НКВС УРСР капітану державної безпеки Михайлу Дмитровичу Яхонтову (1895–1939) від 9 березня:

«За розпорядженням наркома внутрішніх справ – комісара державної безпеки 3-го рангу тов. Успенського прошу негайно арештувати, провести найретельніший обшук, як у нього самого, так і у його родичів – Стадницького Ісака Григоровича, 1898 р.н. – заступника начальника відділу трудових колоній НКВС УРСР. Арештованого Стадницького і матеріали обшуку направте у мое розпорядження»²⁷⁹.

Цей приклад є типовим. Перцов особисто бив колишніх колег, вимагаючи від них брехливих свідчень про причетність до контрреволюційних формувань і антирадянську діяльність. Заарештованих позбавляли сну та медичної допомоги, деякі з них не витримували жорстоких тортур і помирали на допитах. Серед забитих на допиті були начальник Лохвицького райвідділу НКВС Полтавської області лейтенант державної безпеки Іван Герасимович Таруц (1898–1938), начальник переселенського відділу НКВС УРСР Михайло Юхимович Шор (1900–1938), управляючий будинками адміністративно-господарського управління НКВС УРСР Михайло Веніамінович Френкель (1888–1938)²⁸⁰.

4 квітня 1938 р. О. І. Успенський призначив «т.в.о. заступника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Перцова Д.А. – тимчасово виконуючим посаду заступника начальника управління НКВС по Харківській області»²⁸¹.

Наступного дня Перцов прибув до Харкова. Начальник УНКВС Г. Г. Телешев наказав йому курувати роботу оперативно-слідчої групи (створеної за київським зразком) із розслідування справ арештованих чекістів. Безпосередньо групою керував Іван Іванович Крюков, 1903 р.н., уродженець с. Рейне (нині Балашовсь-

²⁷⁹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 312.

²⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36991-фп, арк. 124

²⁸¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 117 від 5 квітня 1938 р.

кий р-н Саратовської обл.), з родини селянина-середняка. Росіянин. Закінчив у 1926 р. Ленінградський університет радянського права. У 1932–1937 рр. працював в ПП ОДПУ/УНКВС Сталінградського краю/області (до червня 1937 р. – начальник 6-го відділку 4-го (секретно-політичного) відділу; у червні – грудні 1937 р. начальник Хоперського райвідділу НКВС). 14 грудня 1937–28 травня 1938 рр. обіймав посаду начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. У лютому–березні 1938 р. був відряджений до слідчої групи НКВС УРСР у справах заарештованих чекістів. Працював в УНКВС по Харківській області (у березні–серпні 1938 р. очолював слідчу групу УНКВС у справах заарештованих чекістів). Із 28 травня 1938 р. – заступник начальника 3-го відділу, із серпня 1938 р. – т.в.о. начальника 8-го (промислового) відділу. 23 жовтня 1938 р. відряджений до Одеси. У листопаді 1938 – червні 1939 рр. – в.о. Одеського обласного прокурора. Звання: лейтенант державної безпеки (22 березня 1936 р.), старший лейтенант державної безпеки (15 червня 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.). Член ВКП(б) із грудня 1930 р.

Підручними Крюкова були лейтенант державної безпеки Середа та Копаєв, який спецзвання не мав.

Яків Петрович Середа народився 1903 р. у с. Бірки Бірківської волості Зіньківського повіту Полтавської губернії у селянській родині, українець. Член ВКП(б) із листопада 1926 р. У 1918–1919 рр. закінчив 5 класів семирічки с. Бірки. У 1915 р. – листопаді 1918 р. – ремонтний робітник Владикавказької залізниці у Ростові та Катеринодарі. У листопаді 1918 р. – червні 1919 р. – секретар волосного комітету незаможних селян с. Бірки. У червні–грудні 1919 р. – партизанів у Гадяцькому та Зіньківському повітах Полтавської губернії. У грудні 1919 – серпні 1921 рр. – секретар земельного відділу волосного виконкому с. Бірки. У серпні 1921 – лютому 1922 рр. – стрілець групи по боротьбі з бандитизмом у Гадяцькому та Зіньківському повітах Полтавської губернії. Із лютого 1922 р. – уповноважений з розподілу націоналізованих земель с. Бірки. З серпня 1922 р. – курсант Пирятинської радпартшколи. Із травня 1923 р. – секретар осередку комсомолу с. Ковалівка Полтавської губернії. Із

липня 1924 р. – голова сільради с. Бірки. Із листопаду 1925 р. – червоноармієць 3-ї Бессарабської кавалерійської дивізії у Бердичеві. Із листопаду 1926 р. – політінспектор Зіньківського райвиконкому. Із червня 1927 р. – голова Зіньківського районного комітету незалежних селян. Із березня 1929 р. – інструктор оргвідділу Полтавської окружної споживспілки. Із червня 1930 р. – співробітник Карлівського райвідділу Полтавського окрвідділу ДПУ. Із жовтня 1930 р. – співробітник Сахновщанського, із травня 1931 р. – співробітник Хорольського райвідділів Полтавського оперативного сектора ДПУ УСРР. У квітні 1933 р. – квітні 1938 р. – начальник Миропільського райвідділу ДПУ/НКВС, Харківська область²⁸². У липні 1937 р. був відряджений для ведіння слідства до УНКВС по Харківській області. Служив у 5-му (особливому) відділі УНКВС по Харківській області (з 22 квітня 1938 р. – начальник відділку, із 13 липня 1938 р. – т.в.о. помічника начальника відділу). Із 3 вересня 1938 р. – начальник 1-го відділку ОВ НКВС ХВО.

Олег Павлович Копаєв, 1907 р.н., уродженець с. Верблюжка Олександрійського повіту Херсонської губернії, походив із родини селянина-бідняка. Українець. Працював по найму з 1919 р. Із 1929 р. працював на заводі. До березня 1938 р. – парторг цеху А-7 на заводі ім. Сталіна у Харкові. У НКВС із 31 березня 1938 р. Працював в УНКВС по Харківській області (був членом слідчої групи у справах заарештованих чекістів, до 31 липня 1938 р. – помічник начальника 3-го відділку 4-го відділу, з 31 липня 1938 р. – т.в.о. начальника 2-го відділку 4-го відділу. Із серпня 1938 р. – т.в.о. помічника начальника відділку 9-го (сільське господарство та торгівля) відділу, з грудня 1938 р. – начальник Груньського райвідділу НКВС Харківської області. Нагороджений годинником від наркома внутрішніх справ СРСР (14 серпня 1938 р.). Член ВКП(б) із 1932 р. Пізніше він заявить, що був у розпачі, коли після мобілізації до НКВС він побачив як мордують заарештованих під час допиту. Телешев викликав новобранця до себе та заявив: «Вас прислали працювати, а не хникати! І якщо ви будете ліберальничати з ворогами, то вам немає

²⁸² РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 0425595.

місця не лише в НКВС, а і в партії». Після такого прочухана Копаєву «довелося змиритися з обстановкою»²⁸³.

Всього групою було заарештовано 18 співробітників УНКВС по Харківській області, яких під безпосереднім керівництвом та за особистою участю Перцова нещадно катували²⁸⁴. Останній заборонив надати допомогу побитому колишньому оперуповноваженому 3-го відділу Костянтину Івановичу Чухрію (1896–?), заявивши: «Не треба надавати медичну допомогу шпигуну, нехай здихає»²⁸⁵. Інший заарештований чекіст – З. І. Щеголевський (1901–?), згадував:

«14 квітня Перцов мене бив носками чобіт по всьому тілу, і коли мене знудило від побоїв, то Перцов схопив мене за голову та почав топити обличчям у нудоту»²⁸⁶.

За 4–5 днів після свого приїзду Д. А. Перцов провів оперативні наради у відділах, на яких піддав нищівній критиці оперуповноваженого 5-го відділу сержанта державної безпеки П. О. Большунова, який до протоколу одного із допитів вставив невдалу фразу²⁸⁷. Отже, практику корегування протоколів Перцов активно продовжував і в Харкові²⁸⁸. Начальник 1-го (німецького) відділку 3-го відділу лейтенант державної безпеки Григорій Мойсейович Дрешер (1905–?) вирішив заступитися за товариша, пішов до заступника начальника УНКВС і заявив:

«Большунов не заслуговує такого шельмування. Перцов різко обірвав мене і заявив: “Ви що, прийшли мені мораль читати? Якщо це все, то йдіть!” Я відмітив, що такого ставлення до себе, переповненого найкращими намірами, не очікував. На що Перцов відповів: “А я ось спробую придивитися до вас, чи не прийдеться мені дечому вас навчити”»²⁸⁹.

Нагода повчити Дрешера у Перцова видалася вже через кілька днів. На черговій оперативній нараді він заявив співробітни-

²⁸³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 113.

²⁸⁴ Там само, ф. 6, спр. 36991-фп, арк. 124.

²⁸⁵ Там само, ф. 5, спр. 67398, т. 1, арк. 281.

²⁸⁶ Там само, т. 10, арк. 173.

²⁸⁷ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 129.

²⁸⁸ Там само, арк. 16.

²⁸⁹ Там само, арк. 129–130.

кам 3-го відділу, що у Харкові після від'їзду до Німеччини офіційного представництва напевно залишився нелегальний германський консул²⁹⁰. Крім того, він проінформував присутніх про викриття в ряді областей України фашистських штурмових загонів, насаджених німецькою розвідкою, і висловив впевненість у тому, що аналогічні штурмові заgonи, безумовно, існують у Харкові та районах, у яких проживає значна кількість німців. У своєму виступі Дрешер висловив сумніви в можливості існування штурмових загонів, оскільки ніхто з арештованих по німецькій лінії про наявність підпільних з'єднань не говорив. Обурений начальник 3-го відділу Барбаров почав перебивати начальника німецького відділку, а Перцов весь час мовчав, записував і пропонував не заважати доповідачеві²⁹¹. Дрешер доводив, що масові операції тривають вже 10 місяців і всі обліково-оперативні дані вичерпні, а по німецькій операції репресовано 1560 осіб²⁹². На що Перцов і Барбаров заявили, що річ не в тому, що німці розгромлені, а в тому, що німці спираються на контрреволюційні елементи серед інших національностей, зокрема на українців, з числа яких можна створити штурмові заgonи²⁹³. Дрешер відстоював свою точку зору:

«[...] поки немає достатніх перспектив, особливо по області, для викриття штурмових [загонів] консульств».

Почалася дискусія, під час якої Перцов буквально витягував відповіді у Дрешера. Наприкінці наради заступник начальника УНКВС та начальник контррозвідки поставили підлеглим завдання – негайне викриття комендатур і негласних консульств на Харківщині²⁹⁴. Така непоступливість Дрешера розлютила Перцова. Він викликав оперуповноваженого В. Н. Скраливецького і запропонував йому дати компромат на начальника німецького відділку, але той відмовився. Розлючений заступник начальника управління перестав вітатися з підлеглим та нев-

²⁹⁰ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 68.

²⁹¹ Там само, арк. 45.

²⁹² Там само, арк. 41–41зв.

²⁹³ Там само, арк. 68.

²⁹⁴ Там само, арк. 52.

довзі звільнив його з оперативної роботи²⁹⁵. Більш зговірливим виявився Барбаров, з яким Давид Аронович був знайомий ще з часів спільної роботи в Іноземному відділі ДПУ УСРР. У Харкові вони затоваришували і навіть стали ходити один до одного у гості²⁹⁶. На замовлення свого приятеля начальник 3-го відділу разом із своїм помічником молодшим лейтенантом державної безпеки Віктором Яковичем Рибалкіним (1910–?) 16 квітня подав рапорт про політичну недовіру Дрешеру. Після цього Г. Г. Телешев звернувся до О. Успенського за санкцією на арешт²⁹⁷, і 21 квітня начальник німецького відділку був заарештований.

Перцов збирався зробити з Дрешера керівника троцькістсько-сіоністської організації в УНКВС. Він безпосередньо керував слідством по його справі та жорстоко бив його на допитах. У відділах і на партійних зборах заступник начальника УНКВС розповідав підлеглим, що Дрешер зізнався у шпигунській діяльності²⁹⁸. Пізніше Дрешер свідчив про методи допиту:

«Перцов підійшов до мене та спитав, чи буду я зараз давати свідчення про зрадницьку роботу в УНКВС. Я йому заявив, що ні зараз, ні потім свідчень не дам. Перцов почав мене мордувати. Спочатку він бив мене руками по обличчю, шиї, грудям та ниркам, а чоботами в живіт. Я вперся в стінку, не даючи себе повалити. Перцов крикнув Середі, щоб він приніс дубину. Середя швидко із свого кабінету приніс круглу оброблену товсту дубину. Перцов продовжував мене бити дубиною по голові, обличчю та тулубу. Допмагаючи Перцову, Середя схопив мене за волюся та повалив. Перцов продовжував мене топтати ногами»²⁹⁹.

Слід зазначити, що Середя наодинці допитував Дрешера без особливого завзяття. Одного разу він залишив арештованого у сусідній кімнаті, а сам ліг спати. Дрешер же скористався моментом, зателефонував дружині та довго розмовляв з нею³⁰⁰.

²⁹⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 52.

²⁹⁶ Там само, арк. 113.

²⁹⁷ Там само, арк. 116.

²⁹⁸ Там само, арк. 131.

²⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67398, т. 4, арк. 6.

³⁰⁰ Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 5.

Після від'їзду Телешева Перцов керував роботою Харківського обласного управління, правда, всі оперативні документи скромно підписував як «заступник начальника УНКВС». У цей час тривало «виявлення» членів так званої «Польської організації військової». За словами начальника 2-го (польського) відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області лейтенанта державної безпеки Рафаїла Наумовича Айзенберга (1904–?)

«однією з серйозних вимог Перцова по операції був арешт лише поляків, а не інших національностей. І лише в тих випадках, коли інші національності вельми міцно проходили по показанням як учасники шпигунських або інших польських контрреволюційних груп заступник начальника УНКВС Перцов санкціонував арешт. Якщо за матеріалами так званих об'єктивних даних потребувалося доопрацювання, арешти категорично заборонялися та довідки не затверджувалися».

Але такий ретельний підхід до підготовки арештів у Перцова був нетривалим. В останні дні другої декади травня 1938 р. він довідався із телефонної розмови, що у Києві заарештовано 700 осіб по «польській операції». Він наказав Барбарову розпочати «негайну широку операцію по польській лінії». Начальник 3-го відділу добре знав, що необхідного компромату для арешту великої кількості людей у нього немає, але заявив підлеглим:

«Потрібно арештувати кілька сотень осіб! Будемо брати за об'єктивними даними!».

Для підготовки довідок на арешт був виділений малодосвідчений помічник оперуповноваженого Я. К. Каган, який за кілька днів подав новому начальнику польського відділку молодшому лейтенантові державної безпеки Миколі Павловичу Погребному (1906–?) матеріали на 200–250 осіб³⁰¹.

Нова масова операція по поляках розпочалася вже при новому начальнику УНКВС Г. М. Кобизеві. За свідченням Г. М. Ніколашкина, при складанні статистичних таблиць за 1936–1938 рр. особливу увагу Перцов звертав на відображення у звітності соціального стану арештованих. Статистичні таблиці бракувалися Перцовим і Кобизевим тому, що свідчили про значну кількість заарештованих робітників, службовців і колгоспників:

³⁰¹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 01983, арк. 6–7.

«Мої докази про те, що облік в таблицях показаний правильно, згідно до облікових карток на арештованих, були слабкими у порівнянні з тим криком, який зчиняли Перцов і Кобизєв».

Одного разу Перцов викликав до себе співробітників 8-го (обліково-реєстраційного) відділу молодшого лейтенанта державної безпеки Григорія Альбертовича Блюка та Амзеля, які склали цю звітність, та почав на них гримати, що вони невірні складають таблиці. Того ж дня він наказав їх відсторонити від справ³⁰².

Втім, Кобизєв з Перцовим не спрацював. Почалися суперечки з питань оперативної роботи. Перцов пропонував ретельніше готувати операції. Кадровий партійний працівник Кобизєв, який мав цілий рік чекістського стажу, вважав, що помилки можна виправити під час слідства, відкидаючи агентурну розробку³⁰³. Конфлікт призвів до від'їзду в липні 1938 р. Перцова із Харкова. Втім, політичної довіри Успенського він не втратив. Вступився за Перцова і чоловік його рідної сестри – заступник наркома внутрішніх справ капітан державної безпеки І. А. Шапіро. Невдовзі його перевели до Одеси начальником новоствореного Чорноморського морського відділу НКВС. Наказами НКВС УРСР та НКВС СРСР цей перевід не оформлювався. В Одесі Перцов почувався цілком комфортно. По-перше, начальника УНКВС по Одеській області капітана державної безпеки Павла Петровича Кисельова (1903–1939) він добре знав по спільній роботі в іноземному відділі УДБ НКВС УРСР. По-друге, першим секретарем Одеського обкому КП(б)У працював його колишній чекістський начальник Г. Г. Телешев. Тому працювати почав у притаманній йому манері. Його підлеглий Гіршман пізніше згадував:

«Ставленик Успенського – Перцов – викликав молодих хлопців і доводив їх до сліз»³⁰⁴.

Зауважимо, що Перцов запам'ятався чекістам не лише як садист, але і як «барахольник, який намагався побільше урвати з побутових фондів співробітників». Коли Перцов був пере-

³⁰² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 100.

³⁰³ Там само, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 9.

³⁰⁴ Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 152.

ведений для роботи до Одеси, він намагався за безцінок купити в Харкові конфісковане майно вартістю у 15–18 тис. крб. за 1200–1300 крб.³⁰⁵

14 листопада 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський залишив на столі у робочому кабінеті записку:

«Прощайте всі мої добрі товариші! Труп мій шукайте, якщо він потрібен, в Дніпрі. Так вірніше – застрелитися і у воду – без осічки. Люшковим³⁰⁶ не був ніколи! Успенський»³⁰⁷.

Написав записку і зник. У його самогубство ніхто не повірив і почали заарештовувати людей з його найближчого оточення. 16 листопада 1938 р. Д. А. Перцова арештували та звинуватили в тому, що він «використовуючи свої знання та можливості по морському та сухопутному кордону, організував відправку за кордон Успенського». Свідчення про це надали заарештовані колишній заступник наркома внутрішніх справ УРСР капітан державної безпеки Олександр Олександрович Яралянц (1903–1939) і заступник начальника секретаріату НКВС УРСР молодший лейтенант державної безпеки Михайло Сергійович Тушев (1906–1939). На допитах і очних ставках вони заявляли, що Успенський перевів Перцова до Одеси для підготовки втечі закордон. За словами Перцова:

«Після очних ставок від мене стали вимагати, аби я назвав країну і яким пароплавом: радянським або іноземним я відправив Успенського за кордон. Мене жорстоко мучили. Били гумовою дубинкою по п'ятках, по гомілках. Я кров'ю мочився, втратив частково зір, але цю нахабну провокацію не підтвердив. Коли Успенського схопили, то протоколи очних ставок з Яралянцем і Тушевим зі справи вилучили»³⁰⁸.

Крім того, заарештовані Г. М. Кобизев і заступник наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР старший лейтенант державної безпеки Микола Павлович Малишев (1907–?) свідчили

³⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 338.

³⁰⁶ Начальник УНКВС по Далекосхідному краю Г. С. Люшков 13 червня 1938 р. втік до Маньчжоу-Го – частини території Китаю, окупованої військами Японії.

³⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 80, арк. 1.

³⁰⁸ Там само, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 25.

про участь Д. А. Перцова «у правотроцькістській контрреволюційній організації». Той винним себе не визнавав, оскільки

«свідчення їхні були настільки брехливими, що жодний з них не міг відповісти на жодне поставлене мною елементарне запитання. Кобизев був мною настільки викритим у брехні, що від очної ставки зі мною на суді військової колегії відмовився»³⁰⁹.

Перцов обвинувачувався в тому, що він

«будучи заступником начальника УНКВС по Харківській області, спрямовував працівників апарату УНКВС на репресії проти невинних перед радянською владою громадян, переважно із числа керівних працівників партійних, радянських і господарчих організацій. Під виглядом боротьби з контрреволюційним елементом застосовував викривлені методи слідства, створював фіктивні контрреволюційні формування і приховував від викриття дійсних ворогів народу»³¹⁰.

15 серпня 1939 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР за ст. 206-17 «а» КК УРСР засуджений до 4-х років позбавлення волі³¹¹. Покарання відбував у Північно-Східному таборі НКВС.

Поки у Москві розбиралися із Перцовим, у Харкові були звільнені з-під варти співробітники УНКВС, заарештовані «особливою слідчою бригадою». Її членів також арештували: 22 березня 1939 р. – начальника 1-го відділку ОБ НКВС ХВО Я. П. Середу, 17 листопада 1939 р. – в.о. прокурора Одеської області І. І. Крюкова, 26 грудня 1939 р. – начальника Груньського райвідділу НКВС О. П. Копаєва.

У листі на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова Копаєв писав:

«Колишній секретар обкому Осипов³¹² на оперативній нараді заявив: “Краще добре побити ворога та відповідати за те, що бив,

³⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 25зв.

³¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 51894-фп, т. 45, арк. 187.

³¹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67378, т. 1, арк. 310.

³¹² Осипов Олександр Васильович (1899–?). У березні 1935 р. – 1937 рр. – секретар Сталінського райкому ВКП(б) у Москві. У серпні–вересні 1937 р. – 2-й секретар Донецького обкому КП(б)У. У вересні–листопаді 1937 р. – голова Донецького облвиконкому. У листопаді 1937 р. – травні 1938 р. – в.о. 1-го секретаря Харківського обкому КП(б)У. У травні–грудні 1938 р. – 1-й секретар Харківського обкому КП(б)У. У грудні 1938 р. відраджений у

ніж не чіпати і за це нести відповідальність перед партією". Так мене навчали з перших днів моєї роботи. Я бив тих, на кого була санкція. Я бив у присутності начальника 4-го відділу Гінесина, начальників відділків та інших»³¹³.

У березні 1940 р. Перцова етапували до Харкова і знову розпочали слідство про його злочини під час провадження справ колишніх співробітників. Під час другого слідства питань про порушення Перцов «соціалістичної законності» проти звичайних громадян майже не задавали. Сам же він одного разу заявив, що знав про масові безпідставні арешти та побиття заарештованих, але

«заходів до їхнього припинення не вжив, за що і був засуджений Військовою Колегією [...]. Не заперечую, сам бив 4-х осіб, били групою та застосовували палицю»³¹⁴.

Військовий трибунал військ НКВС Харківського військового округу на засіданні 27–30 вересня 1940 р. засудив Івана Івановича Крюкова та Якова Петровича Середу до 10 років позбавлення волі, а Олексія Павловича Копаєва до 4-х років позбавлення волі. Натомість слідство у справі Перцова тривало. Постановою Верховного суду СРСР від 12 грудня 1940 р. вирок за його справою було відмінено і справу направлено на дослідження³¹⁵.

Новий розгляд справи відбувся у Києві 5–6 червня 1941 р. на закритому судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС КОВО. Голова трибуналу Фельдман та члени – молодший лейтенант державної безпеки Щербаков і сержант державної безпеки Рябов встановили:

«Перцов, працюючи в органах НКВС, був тісно пов'язаний з раніше викритим ворогом народу Леплевським і останнім просувався по службі. Викритий та засуджений ворог народу Успенський, знаючи про наближеність Перцова до Леплевського, вирішив використати Перцова для проведення своєї ворожої діяльності. З цією метою Успенський спочатку просунув Перцова на

розпорядження ЦК ВКП(б). До літа 1939 р. – завідувач відділом фізичної культури та спорту ВЦСПС. 11 липня 1939 р. – заарештований. Засуджений до позбавлення волі.

³¹³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67378, т. 10, арк. 204.

³¹⁴ Там само, арк. 170.

³¹⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 51894-фп, т. 45, арк. 187–187зв.

посаді, а потім доручив йому очолити створену ним, Успенським, слідчу групу, в задачу якої входило шляхом масових і необґрунтованих арештів з наступним засудженням співробітників НКВС перебити кращі чекістські кадри, які заважали Успенському проводити свої ворожі дії [...] Під виглядом боротьби з контрреволюцією, застосовуючи викривлені та провокаційні методи слідства, слідча група, очолювана Перцовим, штучно створювала неіснуючі контрреволюційні формування».

Зважаючи на викладене, Військовий трибунал вважав, що обвинувачення Перцова за ст.ст. 54-7 КК УРСР матеріалами судового слідства цілком доведено.

Перцову також було висунуте обвинувачення за ст.ст. 54-1 п. «а» і 54-11 КК УРСР, у тому, що він перебував у «контрреволюційній змові», яку начебто очолював в Україні ворог народу Успенський, і що у листопаді місяці 1938 р. готував втечу Успенському. Ці обвинувачення ґрунтуються на свідченнях «змовників» Кобизєва, Тушева, Малишева та інших, які засвідчили, що Перцов був близькою людиною Успенського та за завданням останнього виконував ворожу роботу. Аналізуючи свідчення «членів контрреволюційної змови», у тому числі і свідчення Успенського, Військовий трибунал визнав недоведеним факт причетності Перцова до цієї «змови». Сам Успенський у своїх свідченнях підтвердив факт виконання Перцовим шкідницької роботи по справах співробітників, у той же час не підтвердив факту вербування Перцова до «контрреволюційної змови». Шкідницька діяльність Перцова витікала, мовляв, виключно з кар'єристських і підлабузницьких мотивів. На підставі викладеного Військовий трибунал визнав Перцова винним у тому, що,

«будучи на відповідальній оперативній роботі в органах НКВС, з кар'єристських і підлабузницьких мотивів проводив шкідницьку роботу, спрямовану на побиття нічим не зганьблених співробітників НКВС».

Військовий трибунал ухвалив:

«Перцова Давида Ароновича на підставі ст. 54-7 та 27-1 КК УРСР позбавити волі у виправно-трудовах таборах терміном на п'ятнадцять років з ураженням у правах за пунктами "а", "б", "в" ст. 29 КК УРСР терміном на три роки, а також позбавити його "звання старшого лейтенанта" державної безпеки. За ст.ст. 54-1 "а" і 54-11 КК УРСР Перцова вважати виправданим».

Покарання він відбував у «Південуралтабі». 21 липня 1945 р. за високі виробничі показники та відмінну поведінку у побуті термін покарання знизили на 6 місяців³¹⁶, але вийти на волю Перцову не судилося – 28 серпня 1948 р. він помер у таборі. За версією родичів, цей чекіст, якого в родині називали «Додіком», загинув на лісоповалі³¹⁷.

Справа Торнуєва

Наступним «порушником соціалістичної законності» на Харківщині був капітан державної безпеки Дмитро Іванович Торнуєв. Він народився 15 травня 1894 р. у м. Торопець Торопецького повіту Псковської губернії у родині купця другої гільдії. Росіянин. Початкову освіту отримав вдома, потім поступив в 4-х класне міське училище, а коли у Торопці відкрили реальне училище у 1907 р. перейшов до цього закладу. Із 4-го класу навчання підробляв приватними уроками та допомагав по роботі батьку – скарбнику міської управи. 17 червня 1915 р. вступив до Миколаївського інженерного військового училища у Петрограді. Закінчивши 8-ми місячні прискорені курси за першим розрядом, 15 березня 1916 р. отримав чин прапорщика інженерних військ. Із 25 березня 1916 р. – у розпорядженні командира 2-го запасного саперного батальйону в Харкові. Із 7 червня 1916 р. – молодший офіцер саперної роти та начальник мінної та підривної команди. Із 27 липня 1916 р. – прапорщик 4-го саперного батальйону генерал-ад'ютанта графа Тотлебена. Із 18 лютого 1917 р. – молодший офіцер інженерної роти 26-ї піхотної дивізії. Із 24 жовтня 1917 р. – начальник телеграфного відділення інженерної роти. Із 21 січня 1918 р. до 16 березня 1918 р. – завідувач господарством інженерної роти. Під час Першої світової війни брав участь в боях у Східній Галичині та Румунії. Був контужений осколком в голову. У вересні 1917 р. нагороджений ордемом Святого Святослава 3-го ступеня з мечем і бантами. Війну закінчив поручиком. Із 28 травня 1918 р. – завідувач чоловічого

³¹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 1, арк. 308 зв.

³¹⁷ Там само, арк. 313.

відділу біржі праці у Покровську Самарської губернії. 5 вересня 1918 р. – мобілізований у РСЧА. Із 5 вересня 1918 р. – діловод зі стрійової частини управління коменданта штабу, із 17 жовтня 1918 р. – завідувач стрійовою та інструкторською частинами управління коменданта штабу 4-ї армії у Покровську. Із 21 січня 1919 р. – помічник коменданта та начальника гарнізону м. Покровськ. Із 25 березня 1919 р. – помічник Самарського коменданта. Із 13 квітня 1919 р. – помічник начальника гарнізону Сизрані та Сизранського повіту. Із 6 червня 1919 р. – помічник начальника гарнізону у Бугуруслані й Оренбурзі. Із 13 серпня 1919 р. – виконуючий посаду начальника штабу укріпленого району Уральської області. 1 лютого 1920 р. за власним бажанням переведений до штабу Південного фронту. Із 13 квітня 1920 р. – начальник штабу роти 60-ї стрілецької дивізії. Із 18 травня 1920 р. – начальник штабу 180-ї бригади. Із 12 серпня 1920 р. – т.в.о. командира, із 5 вересня 1920 р. – начальник штабу, із 22 грудня 1920 р. – командир 180-ї бригади. Із 9 травня 1921 р. до 23 червня 1921 р. – командир 210-го стрілецького полку 24-ї Самарської «Залізної дивізії». Брав участь в боях проти уральських козаків, армії адмірала О. В. Колчака, поляків та армії УНР. Із 18 липня 1921 р. – співробітник для доручень розвідувального відділку штабу військ ВЧК. Служив у 13-му спецвідділку особливого відділу ВЧК (з 11 серпня 1921 р. – співробітник для доручень, з 19 листопада 1921 р. – помічник уповноваженого по боротьбі з бандитизмом, з 14 грудня 1921 р. до 13 липня 1922 р. – уповноважений по боротьбі з бандитизмом). Служив у відділі служби військ ДПУ РСФРР (із 17 серпня 1922 р. – оперативний співробітник, із 3 жовтня 1922 р. – помічник начальника 2-го оперативно-облікового відділку). Із 19 грудня 1922 р. – помічник начальника відділку служби штабу окремого прикордонного корпусу військ ДПУ РСФРР. Служив у штабі військ ДПУ РСФРР (з 5 лютого 1923 р. – т.в.о. начальника відділку, з 28 березня 1923 р. – помічник начальника відділку, із 6 червня 1923 р. – помічник уповноваженого 1-го відділку, із 23 серпня 1923 р. – уповноважений). Із 17 січня 1924 р. – помічник начальника організаційно-мобілізаційної інспекції відділу прикордонної охорони ОДПУ СРСР. Служив в 1-му відділку ЕКУ ОДПУ СРСР

(з 13 лютого 1925 р. – уповноважений, із 1 березня 1930 р. – старший уповноважений, із 13 квітня 1931 р. – оперуповноважений). Служив в ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР (з 10 липня 1934 р. – оперуповноважений 1-го відділку, 4 жовтня 1934 р. – оперуповноважений 4-го відділку, із 16 листопада 1934 р. – помічник начальника 6-го відділку, із 16 лютого 1936 р. – заступник начальника 6-го відділку, із 1 жовтня 1936 р. – заступник начальника 1-го відділку). Із 28 листопада 1936 р. – заступник начальника 1-го відділку контррозвідувального відділу ГУДБ НКВС СРСР. Із 15 травня 1937 р. до 25 лютого 1938 р. – заступник начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по Харківській області (з липня до 15 серпня 1937 р. та з 1 жовтня 1937 р. до 14 січня 1938 р. – керував роботою відділу). 25 лютого 1938 р. – відкликаний до НКВС СРСР. 3 березня 1938 р. – звільнений в запас. Із 23 червня 1938 р. до березня 1940 р. – інспектор по кадрам виробництва московських заводів № 116 та № 99. Із 13 березня по травень 1940 р. – інструктор та старший інструктор по кадрам Головного управління наукових і навчально-технічних фільмів Комітету у справах кінематографії у Москві. Нагороджений: знаком Почесного працівника ВЧК–ДПУ(ХВ) (26 травня 1933 р.), металевим годинником від Колегії ОДПУ СРСР з надписом «За відданість справі пролетарської революції» (17 грудня 1927 р.), бойовою зброєю від Колегії ОДПУ СРСР (1930 р.), годинником (1932 р.). Член ВКП(б) з 1939 р.

Торнуєв був призначений заступником начальника контррозвідувального відділу УДБ УНКВС по Харківській області замість відкликаного до Москви капітана державної безпеки Й. С. Найдмана та залишив у пам'яті підлеглих цілковито протилежні враження. Так, начальник відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Олександр Петрович Александров, будучи допитаний у якості свідка 1 жовтня 1939 р., відзначив:

«Торнуєв був світлою плямою на загальному фоні об'єктивно ворожого керівництва 3-го відділу та ворожого колишнього керівництва облуправління НКВС (Рейхман, Перцов, Кобизєв та інші)³¹⁸.

³¹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67399, арк. 81.

Я стверджую, що мені не було відомо жодного випадку застосування т. Торнуєвим фізичного впливу в процесі слідства. Ба більше, т. Торнуєв під час особистої бесіди зі мною говорив: “Що робиться, куди ми йдемо?”. Це стосувалося масового побиття, яке можна було чути і вдень і вночі та повсякденно. Товариш Торнуєв тоді ж заявив: “Я старий, працювати в таких умовах не можу і вже подав заяву про переведення в запас”. Із слів Рейхмана мені відомо, що Торнуєв намічався до зняття, як такий, що не забезпечив керівництво роботою 3-м відділом³¹⁹ [...].

Мені невідомі випадки биття Торнуєвим арештованих і я також не знаю фактів, коли Торнуєв змушував бити арештованих. Поведінка Торнуєва була іншою, мало схожою на поведінку колишніх керівників 3-го відділу»³²⁰.

Інший свідок – начальник 2-го відділку відділу виправно-трудо-вих таборів УНКВС по Харківській області В. Н. Скраливецький також заявив, що

«нічого не знає про застосування Торнуєвим методів фізичного впливу до арештованих»³²¹.

Зовсім по-іншому охарактеризував свого колишнього начальника молодший лейтенант державної безпеки С. С. Резніков:

«Торнуєв, як начальник 3-го відділу був слабкий. Будучи заступником начальника 3-го відділу та, по суті т.в.о. начальника 3-го відділу, він намагався “вислужитися” перед керівництвом обласного апарату. Показав себе як кар’єрист, який ні перед чим не зупиняється. Липогон, який не знає краю та межі. Зразок безчесності та підлості. Опорочити працівника, вилаяти його найпаскуднішими словами, дати відкритий натяк на те, щоб записати свідчення арештованого так, як бажає Торнуєв. Переписати протокол, складений іншим слідчим, або ж “підкорегувати” його на свій лад та підписати своїм прізвиськом для надсилання протоколу до Москви або Києва – ось стиль роботи та характеристика Торнуєва. На цьому ґрунті Торнуєва у 3-му відділі, з одного боку, недолюбливали, з іншого – серйозно побоювалися, щоб не отримати від нього неприємність»³²² [...].

³¹⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67399, арк. 81 зв.

³²⁰ Там само, арк. 85 зв.

³²¹ Там само, арк. 94.

³²² Там само, арк. 69–69 зв.

Мені доводилося кілька разів заходити до кабінету Торнуєва тоді, коли він когось допитував. Арештований йому кожне одне, а він повторює зовсім інше та по-своєму записує. Арештований говорив Торнуєву, що він не так його зрозумів, а Торнуєв пише так, як сам бажає. Пояснював це Торнуєв небажанням ворога казати правду слідству. Отримавши від когось протокол допиту, Торнуєв пропонував записати свідчення арештованого про його зв'язок з троцькістами, білими, контрреволюцією або іншим забарвленням. Це тоді було модно під назвою "ув'язати". На докази оперативного працівника, слідчого, що жодного відношення цей арештований не має до іншого контрреволюційного забарвлення, лаявся, кричав: "Ви не бажаєте працювати [...] я сам допитаю". Що часто і робив. Викликав арештованих, допитував, записував³²³ всяку маячню, а потім розхвалював себе перед оперативним складом 3-го відділу: "Ось, мовляв, який я слідчий" [...].

Якщо потрібні були відомості про хід операції в НКВС УРСР – НКВС СРСР або інші відомості про роботу відділу, Торнуєв їх швидше за всіх складав, давав заздалегідь "липові" цифри, зазвичай збільшені, аби показати обличчя 3-го відділу. Звичайно, тоді це маскувалося Торнуєвим і Рейхманом як винятковою боротьбою з класовим ворогом і розгромом контрреволюції в країні [...]. Про Торнуєва, як про неприємну особу, липогоні та кар'єристи співробітники ділилися між собою»³²⁴.

Негативну характеристику своєму керівнику дав і колишній оперуповноважений 3-го відділу Лев Борисович Коган (1908–?):

«Торнуєв в своїй роботі не намагався викрити до кінця ворога та отримати більш повні дані про його контрреволюційну діяльність, а приділяв увагу головним чином тому, щоб протокол був красиво написаний, частенько викривлюючи свідчення заарештованого»³²⁵.

За свідченням Когана, Торнуєв уклав угоду з оперуповноваженим 1-го відділку 3-го відділу сержантом державної безпеки Миколою Гавриловичем Шклярівим про те, що останній отримує свідчення, а він їх коригує у потрібному руслі та надсилає до Центру. За «редакційну роботу та рекламу» Торнуєв ставив

³²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67399, арк. 69–69 зв.

³²⁴ Там само, арк. 70.

³²⁵ Там само, арк. 79 зв.

своє прізвище першим, а Шклярова другим. Аналогічна угода була і з оперуповноваженим Михайлом Ароновичем Шалітом (1909–?)³²⁶.

До речі, у своїх споминах О. Вайсберг неодноразово описує зустрічі з Резніковим і Торнуєвим. Останній був «високим і товстим гебістом» і «справляв враження селянина». Під час першої же зустрічі з Вайсбергом Торнуєв порадив його слідчому Резнікову «переламати кості» арештанту³²⁷. Втім, під час подальших спілкувань Вайсберг відчував до Торнуєва «щось подібне до симпатії»³²⁸.

Приводом для порушення карної справи проти Торнуєва була заява до апарату особливоуповноваженого НКВС СРСР колишнього начальника 3-го (середньоєвропейського та східного) відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області молодшого лейтенанта державної безпеки Ю. В. Олевича. У заяві відзначалося, що у 1937 р. Торнуєв отримав зізнання арештованого німецького підданого Курта Флемінга, якого обвинувачували у приналежності до гестапо, відомості про вербування Олевича. Його за завданням німецького консульства у Харкові повинне був здійснити К. Флемінг. При цьому Флемінг із 1935 р. був агентом економічного (пізніше контррозвідального) відділу УДБ УНКВС по Харківській області та знаходився на оперативному зв'язку саме у Олевича. На підставі цих свідчень Флемінга Олевич 4 листопада 1937 р. був заарештований за звинуваченням у здійсненні злочинів, передбачених ст. 206-17 п. «а» КК УРСР. 13 січня 1938 р. партійна організація УДБ УНКВС по Харківській області виключила Олевича з числа кандидатів у члени ВКП(б) «як заарештованого органами НКВС», через шість днів бюро Кагановичевського райкому КП(б)У м. Харкова затвердило це рішення³²⁹. Але 12 січня 1939 р. Олевич був звільнений з-під варти³³⁰.

³²⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67399, арк. 79 зв.

³²⁷ *Вайсберг А.* Холодна гора... – С. 208–209.

³²⁸ Там само. – С. 272

³²⁹ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 16, арк. 45.

³³⁰ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – К.: Либідь, 2009. – С. 428.

Юхим Вікторович Олевич-Олієвич (1903–?) у 1919 р. брав участь в боях проти військ УНР і придушенні повстання німців-колоністів під Одесою, у 1921 р. – у ліквідації рейду генерал-хорунжого Юрка Тютюнника та Подільської групи полковника Михайла Палія-Сидорянського; у 1921–1922 рр. – у боротьбі з повстанцями отаманів Лукаша Костюшка та Матвія Цимбалюка на Поділлі, у 1930–1931 рр. – у слідстві по справах Гарася та Полонського на Волині, у 1931–1932 рр. – у слідстві по справах «морозовців» та Медведовського-Божкова на Волині. Але він мав у своєму послужному списку ще одну цікаву сторінку. У серпні 1932 р. надзвичайною сесією Верховного суду УСРР помічник начальника особливого відділу ДПУ Укріпленого району № 99 Новоград-Волинського району Олевич-Олієвич був засуджений до трьох років позбавлення волі «за перевищення влади, невживання заходів до співробітників, які би́ли заарештованих у Коростені». Судимість знята постановою ВУЦВК від 5 листопада 1933 р.³³¹

Колеги неприязно ставилися до Олевича і давали йому у 1939 р. нищівні характеристики. Так, Скраливецький звинуватив його у авантюризмі і наклепах, побитті арештованих³³²; Александров свідчив, що Юхим Вікторович робив іншим багато капостей, був «підлабuzником, кар'єристом і паскудником»³³³.

Спочатку взаємовідносини між заступником начальника відділу та начальником відділку були цілком нормальними. Потім Торнуєв без відома Олевича викликав арештованого Твердохлібова, який зізнався у Олевича, зафіксував протоколом його свідчення та відправив до Центру. Після цього між Юхимом Вікторовичем і Дмитром Івановичем пробігла «чорна кішка»³³⁴.

Відзначимо, що, за свідченням Александрова, Олевич «не міг написати жодного фахового протоколу допитів», а, згідно до директиви Центру, Торнуєв, як керівник відділу, мав право

³³¹ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8511, арк. 37.

³³² ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 94.

³³³ Там само, арк. 85 зв. – 86.

³³⁴ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – С. 428.

редагувати свідчення арештованих, але зробив помилку, не давши підписати протокол Твердохлібова³³⁵.

Крім того, виникли суперечки з приводу доцільності арешту Курта Флемінга (1908–?) – економіста Харківського електро-механічного заводу (ХЕМЗ), якого у 1935–1936 рр. Олевич характеризував як «цінного агента НКВС». Втім, вже в 1937 р., коли Флемінг був переданий на зв'язок Резнікову та Половецькому, останні характеризували його як «агента-двійника» і пропонували виключити із агентурної мережі³³⁶.

У серпні 1937 р., коли Олевич-Олієвич поїхав у відпустку, Торнуєв заарештував Флемінга, сам його допитував³³⁷ і швидко дістав щиросердне зізнання в шпигунській діяльності «без застосування будь-яких фізичних методів»³³⁸. За свідченням очевидців, Торнуєв добре поводився з Флемінгом, годував його і останній «тримав себе на допитах як своя людина»³³⁹.

На підставі свідчень Флемінга Торнуєв у серпні 1937 р. наказав оперуповноваженому К. І. Чухрїю заарештувати п'ять співробітників ХЕМЗу. Чухрїй оперативно обслуговував це підприємство та не мав жодного компромату проти цих працівників, поставився критично до свідчень Флемінга та попросив їх перевірити. На що Торнуєв заявив, щоб він його не вчив і виконував наказ³⁴⁰.

Великі сумніви щодо правдивості свідчень Флемінга висловив і начальник 7-го відділку 3-го відділу Г. М. Дрешер, який заявив Торнуєву, що готовий заарештувати лише 2-х співробітників ХЕМЗу. Але Торнуєв звернувся до начальника УНКВС Рейхмана. Останній зобов'язав заарештувати всіх фігурантів.

За ґрати потрапили працівники ХЕМЗу: диспетчер Микола Іванович Онищенко, інженери – Володимир Йосифович Гром і Іполит Андрійович Синегубкін, завідувач складом Володимир

³³⁵ ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 84.

³³⁶ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – С. 428.

³³⁷ Там само, арк. 46 зв.

³³⁸ Там само, арк. 82.

³³⁹ Там само, арк. 91.

³⁴⁰ Там само, арк. 47–47зв.

Макарович Ладний та перекладачка Розалія Йосифовна Шпетнер. Співробітники 3-го відділу, що проводили їхні допити (Г. М. Дрешер, М. У. Кузнєцов, К. І. Чухрій, молодший лейтенант державної безпеки Ізраїль Мойсейович Бутовський) не мали жодних даних щодо провини своїх підслідних і відкрито висловлювали недовіру свідченням Флемінга. Дрешер рапортував про це Рейхману, але той відповів, що особисто передопитав Флемінга і не має сумнівів щодо їхньої правдоподібності, хоча і припускає, що «Флемінг міг забрехатися лише в деталях»³⁴¹.

Невіра у винність заарештованих не заважала чекістам їх лупцювати. Колишній оперуповноважений 3-го відділу молодший лейтенант державної безпеки Микола Улянович Кузнєцов (1899 –?) у 1939 р. визнав, що стосовно Грома, Ладного, Онищенко та Синегубкіна

«застосовувалися методи фізичного впливу в процесі їхніх допитів мною, Дрешером, Братштейном, Чухрійом. Арештованих тримали на допиті по кілька діб, їх змушували стояти годинами, і це тривало протягом кількох тижнів»³⁴².

Онищенко, Громов і Ладний були розстріляні, Синегубкін отримав 10 років таборів, а Шпетнер померла у в'язниці.

Але невдовзі Олевич теж був арештований. Підставою стали свідчення К. Флемінга і фальсифіковані «об'єктивні дані». Зокрема, Олевич у 1921–1928 рр. в анкетах і автобіографії рік народження змінив з 1903 р. на 1894 р.; місцем народження замість Одеси вказав Батумі; національність вказав «караїм», а не «єврей»³⁴³.

Стосовно К. Флемінга, то його сміливо можна назвати провокатором-ентузіастом. Коли для допиту арештованих до Харкова прибув заступник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітан державної безпеки Абрам Володимирович Сапір (1900–1957), то він мав розмову і з Флемінгом. За свідченням Резнікова:

«Сапір, бачачи свідому провокацію з боку Флемінга, задав останньому питання: “Чи не доводилося Вам вербувати для гер-

³⁴¹ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки, арк. 49–49 зв.

³⁴² ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 67.

³⁴³ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – С. 430.

манського консульства такого собі Сапіра?». І тут же Флемінг підтвердив вербування, став розв'язано розповідати де і за яких умов Сапір був ним завербований»³⁴⁴.

Показово, що К. Флемінг був відряджений до Німеччини як «агент НКВС».

Торнуєва заарештували 10 травня 1941 р., а вже 31 липня Військовий трибунал військ НКВС Київського округу (голова – військовий юрист 1-го рангу Гур'єв; члени – військовий юрист Дальник та політрук Квартиркін, секретар – Волох) на виїзній сесії у м. Харків в закритому судовому засіданні без участі обвинувачення та захисту розглянув справу Дмитра Івановича та установив, що:

«ТОРНУЄВ, будучи заступником начальника відділу УДБ обл. Управління з 15 травня 1937р. по 25 лютого 1938р., в серпні місяці 1937р., допитуючи викритого агента германської розвідки ФЛЕМІНГА та отримавши від нього свідчення на радянських спеціалістів харківських заводів ЛАДНОГО, ОНИЩЕНКА, ГРОМА та інших 13 осіб, які викривалися в тяжких контрреволюційних злочинах, він злочинно віднісся до виконання свого службового обов'язку: не перевірив свідчень шпигуна ФЛЕМІНГА; не документував висунуті обвинувачення; без перевірки були арештовані 6 осіб спеціалістів. ТОРНУЄВ не звернув уваги на сигнали підлеглих про те, що свідчення ФЛЕМІНГА є задалегідь брехливими проти чесних радянських кадрів і зберігають німецьку агентуру; не довірив передопитати шпигуна; очні ставки ФЛЕМІНГА з арештованими, яких він обмовив, ТОРНУЄВ проводив з порушенням процесуальних норм; на допитував на них ФЛЕМІНГА, не допускав до нього питань.

ТОРНУЄВ, не маючи жодних викривальних доказів у відношенні арештованих ОНИЩЕНКА, ЛАДНОГО, ГРОМА, СИНЕГУБКИНА, ШЕТНЕР і ОЛЕВИЧА, пропустив альбомні довідки на перших чотирьох осіб, санкціонував на них обвинувачувальні висновки, внаслідку чого ОНИЩЕНКО, ЛАДНИЙ і ГРОМ засуджені до розстрілу, а СИНЕГУБКІН до позбавлення волі на 10 років, ШПЕТНЕР померла у в'язниці, а ОЛЕВИЧ був звільнений лише через 14 місяців ув'язнення»³⁴⁵.

Суд ухвалив:

³⁴⁴ ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 72

³⁴⁵ ГДА СБ України, Харків, спр. 12670, т. 2, арк. 145.

«ТОРНУЄВА Дмитра Івановича на підставі статті 206-17 п. “Б” КК УРСР позбавити звання “капітан держбезпеки” та засудити до вищої міри покарання – розстрілу»³⁴⁶.

Але визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 9 жовтня 1941 р. вирок Торнуєву замінили десятима роками позбавлення волі.

Стосовно ж слідчих, які підвели під розстріл співробітників ХЕМЗу, то вони лишилися безкарними. Правда, двоє з них були частково покарані. Про арешт Г. М. Дрешера ми вже писали. 15 вересня 1937 р. був заарештований К. І. Чухрій, який перебував під арештом до 23 лютого 1939 р.³⁴⁷ Восени 1937 р. був звільнений із органів НКВС І. М. Бутовський³⁴⁸.

За «порушення соціалістичної законності» проти ще кількох харківських чекістів відкривалися кримінальні провадження, але невдовзі були припинені.

Справа Барбарова

Петро Йосифович Барбаров народився 11 вересня 1905 р. у Чернігові в родині кустаря. Єврей. Член ВКП(б) з листопада 1928 р. Навчався до 1917 р. у хедері, потім у 1917–1918 рр. у Чернігівській гімназії. Діставав освіту також у 1921 р. у Харківському вечірньому технікумі, у 1922–1923 рр. у Чернігівському кооперативному технікумі, у 1931 р. – у Харківському технікумі сходознавства. Із 11 серпня 1920 р. – кур’єр загального відділу Чернігівської губНК, із 1 листопада 1920 р. – конторник довідкового бюро Чернігівської губНК. Із 1 травня 1921 р. – конторник фінансового відділу, із 1 серпня 1921 р. – кур’єр адміністративного відділу ВУНК. Служив у секретно-оперативній частині Чернігівського губвідділу ДПУ: з 22 березня 1922 р. – молодший конторник, з 8 квітня 1922 р. – конторник, з 12 травня 1922 р. – діловод, з 18 травня 1922 р. – старший діловод, з 24 січня 1923 р. – парторг особового складу, 20 березня 1923 р. – звільнений за власним бажанням. Із 13 липня 1923 р. по 1 жовтня 1923 р. – шифрувальник Чернігівського окрвідділу ДПУ. Із 14 лютого

³⁴⁶ ГДА СБ України, Харків, спр. 12670, т. 2, арк. 146.

³⁴⁷ ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 46.

³⁴⁸ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 2001 від 22 жовтня 1939 р.

1924 р. – агент 2-го розряду відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ на ст. Знаменка. Служив у дорожньо-транспортному відділі ДПУ Катерининської залізниці у Катеринославі: із 14 лютого 1924 р. – письмоводитель, з 1 квітня 1924 р. – агент 2-го розряду, з 1 липня 1924 р. – письмоводитель, із 1 вересня 1924 р. – реєстратор на ст. Авдіївка, з 15 вересня 1924 р. – старший діловод, з 19 січня 1926 р. – старший агент). Із 2 липня 1926 р. – т.в.о. дільничного уповноваженого Херсонського окр. відділу ДПУ. Із 22 березня 1927 р. – помічник уповноваженого Південного окружного транспортного відділу (ПОТВ) ДПУ у Харкові, із 1 жовтня 1927 р. – уповноважений ПОТВ ДПУ у Харкові. Із 9 січня 1930 р. – культорг трудової комуни імені Дзержинського у Харкові. Із 28 січня 1930 р. – уповноважений інформаційного відділку ПОТВ ДПУ у Харкові. Із 1930 р. – політкерівник трудової комуни ім. Дзержинського у Харкові. Із 27 червня 1932 р. – уповноважений 4-го відділку ОВ ДПУ УСРР. Із 20 січня 1933 р. – заступник начальника політвідділу Анініївської МТС по ДПУ. Із 7 грудня 1933 р. – уповноважений іноземного відділу ДПУ УСРР. Служив в Харківському обласному відділі ДПУ/УДБ УНКВС: з 14 травня 1934 р. – уповноважений іноземного відділу, з 5 червня 1935 р. – начальник 1-го відділку ОВ, із 1 грудня 1935 р. – начальник 5-го відділку ОВ, з 1 квітня 1937 р. – начальник 2-го (польського) відділу 3-го відділу, із 22 квітня 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу, із 28 травня 1938 р. – начальник 3-го відділу. Нагороджений годинником та грамотою від Колегії ДПУ у 1927 р., маузером від Колегії ОДПУ СРСР у 1930 р., цінним подарунком від колегії ДПУ УСРР на честь 15-річчя органів держбезпеки у 1932 р. Відзначився під час розслідування справ колишніх членів УПСР – боротьбистів у 1934 р., троцькістів на фабриці «Червона Нитка» у 1935 р., «ПОВ» у 1935 р.³⁴⁹

Керівник польського відділку контррозвідувального відділу, Барбаров був одним з головних «винищувачів поляків» під час проведення польської операції. 19 серпня 1937 р. т.в.о. начальника УНКВС по Харківській області Л. Й. Рейхман підписав оперативний наказ про «виконання оперативного наказу На-

³⁴⁹ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8281, т. 1, арк. 10–28.

родного Комісара Внутрішніх Справ СРСР Генерального Комісара Державної Безпеки тов. Єжова № 00485 про проведення операції по поляках», згідно якого підлягали арешту:

1. Військовополонені, дезертири і легіонери польської армії, які лишилися в СРСР;
2. Перебіжчики із Польщі, незалежно від часу їхнього переходу в СРСР;
3. Політемігранти і політобмінні із Польщі;
4. Колишні члени ППС та інших польських націоналістичних партій і контрреволюційних формувань;
5. Колишні розвідуправлінці та агенти іноземного відділу по Польщі;
6. Галичани, військовослужбовці армії Петрушевича, які залишилися в СРСР, а також ті, хто прибув у різні роки до Радянського Союзу;
7. Реемігранти, петлюрівці і білі, які повернулися із Польщі до СРСР;
8. Поляки-старослужбовці цукрових заводів і інших підприємств;
9. Колишні контрабандисти і особи, які були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій;
10. «Клерикально-націоналістичний елемент»;
11. Вихідці з Польщі та прикордонної смуги, стосовно яких є компрометуючі матеріали;
12. Відвідувачі польських консульств;
13. Польський контрреволюційний націоналістичний елемент;
14. Особи, що мали родинні та інші зв'язки у Польщі, стосовно яких є компрометуючі матеріали;
15. Особи, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їх національності;
16. Агентура по поляках та інших об'єктах (поляки або вихідці з Польщі), яка підозрюється у дезінформації та дворушництві, або такі, що не виправдали себе по роботі³⁵⁰.

³⁵⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ по УНКВС по Харківській області № 612 від 19 серпня 1937 р.

Слід відзначити, що в оперативному наказі НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 р., згідно якого арешту підлягали лише 5 категорій радянських громадян, по Харківській області таких категорій було 16 (додані пункти 5-12, 14-16)³⁵¹.

Для проведення слідства по «польській лінії» із співробітників 3-го відділу УДБ УНКВС була створена спеціальна слідча група у складі начальника 2-го відділку Петра Йосифовича Барбарова, начальника 8-го відділку лейтенанта державної безпеки Рафаїла Наумовича Айзенберга, начальника 9-го відділку лейтенанта державної безпеки Бернарда Йосифовича Колкера, помічника начальника відділку Йосифа Никодимовича Ейдука (1902–?), оперуповноважених молодшого лейтенанта державної безпеки Ігната Миколайовича Янкеловича (1904–?), сержанта державної безпеки Леоніда Григоровича Добровольського (1907–?), молодшого лейтенанта держбезпеки Петра Трохимовича Павлюка (1902–1938), молодшого лейтенанта держбезпеки Михайла Борисовича Дондиша (1903–?), лейтенанта державної безпеки Івана Івановича Демченка (1902–?), відряджених співробітників Олександра Петровича Александрова, Бромберга, Дударевича, Емільєва, Кольцова, Половецького, Вольфа Нюєвича Скралевецького, Чижова³⁵².

Вже на 4 вересня 1937 р. в області по «польській операції» було заарештовано 880 осіб³⁵³, а на 21 вересня за ґратами опинилося 1194 особи³⁵⁴.

У листопаді 1937 р. Рейхман заявив підлеглим, що область «слабо очищена від польських контрреволюційних формувань» і наказав до 1 грудня «завдати по них нищівного удару». Барбаров у відповідності до цього наказу склав план операції і запропонував контрольні цифри на арешт по кожному із районів.

³⁵¹ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 348.

³⁵² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ по УНКВС по Харківській області № 612 від 19 серпня 1937 р.

³⁵³ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8 «Великий терор: польська операція 1937–1938». Ч. 1. – Варшава–К., 2010. – С. 500.

³⁵⁴ Там само. – С. 558.

Айзенберг був направлений «для викриття та розгрому організованого польського підпілля» у Сахновщанський район, де проживало кілька сотень польських родин, висланих свого часу сюди із прикордонної смуги. Про специфіку проведення цієї операції він пізніше розповів так:

«За розпорядженням Рейхмана, операція повинна була закінчитися за 8 днів. Мені, за контрольними цифрами Барбарова слід було заарештувати 80 осіб – виключно поляків-спецпереселенців. Підставою до арешту повинно було служити, окрім прямих даних про їхню контрреволюційну діяльність:

1. Дані про контрабандну діяльність; 2. Приналежність до клерикальних кіл; 3. Наявність родичів, які нелегально пішли закордон; 4. Участь у “волинках” 1930–1931 рр.; 5. Участь у бандах.

За вказівкою Барбарова (це була загальна вказівка для всіх керівників груп), я був зобов’язаний щоденно направляти 10 справ з арештованими. При слідчій групі у 3-му відділі була створена група з 2-х оперативних робітників, яким надходили ці справи, і вони вирішували, що з ними робити: направляти в район для досліджування, направляти у відділок для подальшого розгортання або поміщати в альбом. У районі я заарештував 76 осіб. Слідча група складалася з мене, т.в.о. начальника райвідділу НКВС Мойсеєнка³⁵⁵ та оперуповноваженого особливого відділу Корнеєва. На підготовку операції та закінчення її знадобилася одна доба. Таким чином, 7 днів було на слідство. На кожного арештованого слідчий мав у середньому 4–6 годин. Із числа 76 арештованих була викрита група “ПОВ”, по якій пройшло 14–16 осіб. Кожний з заарештованих перекривався 3–6 свідченнями, деякі мали від 2–5 ставок. Інші пройшли як одинаки по контрреволюційній агітації, з яких до 70% зізнавалися. Всі вони підкріплювалися двома-трьома свідками. Свідків допитував міліцейський апарат (оперуповноважені, начальник паспортного відділу і двоє найбільш досвідчених дільничних інспекторів)»³⁵⁶.

Питання нехватки чекістських кадрів для слідства стало особливо актуальним у 1938 р. Начальник УНКВС Г. Г. Телешев наказав П. Й. Барбарову створити у 2-му відділку групу із 15 слідчих. Але звідки їх було брати? На оперативну техніку посадили «цілком малограмотного» пожежника та інспектора від-

³⁵⁵ Мойсеєнко Григорій Васильович (1899–?), сержант державної безпеки.

³⁵⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 153–154.

ділу актів громадянського стану. На слідчу роботу мобілізували «малограмотних» курсантів прикордонного училища, техніків-інтендантів та обліковців. Замість запланованих 15 слідчих постійно працювали 8–9 осіб, яких постійно змінювали. До того ж заступник начальника 2-го відділку 3-го відділу сержант державної безпеки Шмуль Ісакович Бреннер (1910–?) «за неодноразовий сон під час роботи з заарештованими» був відлучений від слідства³⁵⁷.

П. Й. Барбаров постійно вимагав від начальника 1-го відділку 3-го відділу Г. М. Дрешера збільшення членів викритих шпигунських груп. Якщо останній звітував про викриття групи німецьких шпигунів з 7–10 осіб, то начальник 3-го відділу наказував збільшити цю кількість до 30–50 осіб. Так, коли Дрешер вибив «щиросердні зізнання» про шпигунську діяльність із 17 колишніх службовців заводу «Серп і молот», то Барбаров наказав збільшити число обвинувачених по цій справі до 100 осіб. Коли ж «німецький резидент» Вольф у квітні 1938 р. «дав» підпільну організацію із 40 осіб, то Барбаров наказав збільшити кількість фігурантів удвічі³⁵⁸.

Барбаров орієнтував підлеглих не займатися перевіркою та уточненням свідчень арештованих, коли вони називають осіб, зв'язаних з ними по ворожій роботі:

«Раз назвав прізвища – негайно арештовуйте. Якщо їх буде судити “трійка”, то розбиратися не будуть»³⁵⁹.

Слід відзначити, що Барбаров, ставши начальником відділу, не цурався чорнової роботи та особисто допитував та бив заарештованих. Для «прориву» у справі червоних партизанів він допитав за допомогою ножиць головного інженера заводу № 183 Фроїма Йосифовича Ляца, докоряв начальника 6-го відділку Григорія Дмитровича Переволочанського:

«Вам Ляц не дав нічого про партизанів, а я його допитав – він мені все розповів!».

На що Переволочанський відповів:

³⁵⁷ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 01983, арк. 8–9.

³⁵⁸ Там само, спр. 023528, арк. 41 зв. – 42.

³⁵⁹ Там само, арк. 43.

«Якщо Лящ дав такі свідчення, тоді він просто сволота! Але я цим свідченням не вірю!»³⁶⁰.

Ф. Й. Ляща заарештували ще у березні 1938 р. Помічник начальника відділку 3-го відділу лейтенант державної безпеки Йосиф Шльомович Кульчицький (1899–1980) відразу став вимагати від нього «дати контрреволюційну організацію» з числа осіб, яких назвав сам слідчий. При цьому чекіст заявив підслідному «вашу вину довели ще до арешту, інакше б вас не дозволили арештувати». Головного інженера зламали швидко, але його свідчення, написані в окремій камері, не завжди задовольняли начальника УНКВС Кобизєва. Одного разу Барбаров, повернувшись від останнього заявив підлеглим:

«Ляща слід ще допитувати, оскільки в протоколі багато техніки, але мало політики»³⁶¹.

Загалом ж роботою Барбарова Кобизєв був задоволений. В атестації від 5 червня 1938 р. він писав:

«Повсякденно активно брав участь у слідчій роботі. Забезпечив завдання відчутного удару агентурі іноземних розвідок у Харкові та на теренах Харківської області. Особисто керуючи всією роботою відділу, провів ряд серйозних слідчих справ. Справа окружної комендатури “ПОВ” у Харкові: особисто допитував основних обвинувачених по цій справі Канарського, Глинського, Громицького, Одинецького, Новаковського та добився зізнання у керівників “ПОВ” на Харківщині. Справа підпільної фашистської “Націонал-соціалістичної партії” у Харкові: допитував керівників організації Вітте, Фрасса та інших. Справа РОВСовської бойової організації: допитував особисто керівників штабу цієї організації Кир’якова, Мельникова та Єгорова – козацьких полковників білої армії. Під керівництвом т. Барбарова проведено слідство по латиській, угорській, болгарській, українській військово-націоналістичних організаціях та дашнакській антирадянській організації. Особисто брав участь у слідстві по справі викритої правотроцькістської організації в оборонній промисловості, ряду резидентур та шпигунсько-диверсійних формувань іноземних розвідок у промисловості та оборонних об’єктах. Зараз бере участь у слідстві з викриття військово-бойового повстанського антирадянського партизанського штабу в Харкові. Допитує об-

³⁶⁰ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 17.

³⁶¹ Там само, арк. 4–5.

винувачених Вилозовського, Покорного та інших. Енергійний, відданий та наполегливий. Керівництво забезпечує»³⁶².

Про те, як була викрита одна з цих націоналістичних організацій Г. М. Кобизев згодом розповість на допиті:

«До Барбарова прийшла якась жінка із заявою про те, що в її квартирі проживає дружина заарештованого латиша та проводить антирадянську діяльність. Барбаров її завербував і через день надійшли зведення про велику антирадянську латиську організацію, яка проводить зібрання в лісі. Її члени їздять на ці зібрання на вантажних автомобілях»³⁶³.

2 квітня 1939 р. загальні збори первинної організації УДБ УНКВС по Харківській області покарали Барбарова суворою доганою із занесенням в особову справу за те, що

«в угоду ворогу народу Перцову написав рапорт, який став підставою для арешту т. Дрешера, чим допоміг розправитися Перцову з Дрешером; а також за те, що він, сліпо довірившись Перцову, виконував його ворожі установки у виробничій роботі, за видачу характеристики т. Брусиловському, яка характеризувала його з поганого боку, хоча не мав на те підстав».

5 квітня 1939 р. бюро Кагановичеського райкому КП(б)У м. Харкова підтвердило це рішення³⁶⁴.

За два тижня Барбарова звільнили з посади, а 5 червня 1939 р. відправили на пенсію. Особлива інспекція управління кадрів НКВС СРСР у 1939–1940 рр., що працювала в УНКВС по Харківській області, документувала чимало компромату проти Петра Йосифовича. Так Рафаїл Наумович Айзенберг, який з 29 травня 1938 р. по 10 січня 1940 р. знаходився під арештом, обвинувачив його в розвалі агентурної роботи:

«Барбаров керував роботою по поляках протягом ряду років. Під час операції вся агентура була викрита та арештована (причому не ним) до березня 1938 р., тобто за час керівництва не викрито українського центру “ПОВ”, викритого мною»³⁶⁵.

Були виявлені численні порушення «соціалістичної законності» Барбаровим, який «застосовував до арештованих засо-

³⁶² ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8281, т. 2, арк. 12–14.

³⁶³ Центральный архив ФСБ РФ, д. 14740, т. 3, л. 198.

³⁶⁴ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 114, арк. 57.

³⁶⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 1681, арк. 157.

би фізичного впливу та давав своїм підлеглим вказівки бити обвинувачених». З'ясувалося, що у 1937 р. він разом із В. Н. Скравлицьким вже після втрати слухача курсів господарників Антона Івановича Грамницького (1887–1937) сфальсифікували протокол його допиту та підробили його підпис; разом з Леонідом Добровольським забили на смерть арештованого Подгурського-Соловкова³⁶⁶.

Наприкінці 1937 р. був отриманий дозвіл НКВС СРСР на заступлення на смерть «резидента польської розвідки» Желиховського. Слідчий Петро Павлюк, який вів цю справу, звернувся до Барбарова, як до начальника відділку, з проханням отримати у начальника УНКВС Льва Рейхмана санкцію на застосування до Желиховського перед розстрілом «методів фізичного впливу з метою отримання відомостей про всю ворожу діяльність Желиховського». Арештованого доставили до кабінету Павлюка, де чекист забив його на смерть. Барбаров промовчав, а Павлюк зателефонував до спецкорпусу тюрми, звідки прийшли та забрали труп Желиховського³⁶⁷.

Втім, цих матеріалів виявилось недостатньо для порушення кримінальної справи проти Барбарова. У 1939–1940 рр. він працював заступником директора Харківського заводу № 183 з охорони. У 1941 р. разом із колективом заводу був евакуйований до Челябінська. Там він працював заступником директора по кадрах Челябінського тракторного заводу. Наприкінці 1940-х рр. Барбаров – співробітник УНКДБ Челябінської області, у 1949–1982 рр. – працював на Челябінському заводі шляхових машин ім. Д. В. Колющенка, займався капітальним будівництвом. У 1982 р. вийшов на пенсію, працював лектором товариства «Знання». Станом на 1992 р. проживав у Челябінську.

Справа Шнайдера

Вибірковий підхід радянської юстиції до порушників «соціалістичної законності» засвідчує і розслідування справи заступника начальника 3-го відділу УНКВС по Харківській області

³⁶⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014022, арк. 303–304.

³⁶⁷ Там само, спр. 1681, арк. 157.

старшого лейтенанта державної безпеки Абрама Йосифовича Шнайдера. Він народився 20 серпня 1899 р. у с. Шабо Аккерманського повіту Бессарабської губернії в родині сортувальника тютюну. Закінчив 4-х класне єврейське загальноосвітнє училище в Одесі. У 1914–1917 рр. працював хлопчиком пакувальником на складі парфумерії в Одесі, у 1917–1918 рр. – пакувальник ватної фабрики Канєвського в Одесі, у 1918–1919 рр. – хлопчик-посильний у конторі газетних об'яв в Одесі. Влітку 1919 р. служив червоноармійцем 1-го радянського стрілецького полку бригади Г. І. Котовського. Втім прориватися з Південною групою військ Червоної армії він не став, а лишився в окупованій білогвардійцями Одесі та заробляв на життя посильним у конторі газетних об'яв. У 1920 р. знову вступив до РСЧА. Спочатку був курсантом військово-політичних курсів в Одесі, у березні 1921 р. – квітні 1922 р. – політичним бійцем Одеського військкомату. Служив у відділку інформації Одеського контрольно-пропускного пункту (з вересня 1922 р. – уповноважений інформації, із листопада 1922 р. – помічник уповноваженого інформації). 16 травня 1923 р. звільнився за власним бажанням, втім, у цивільному житті себе не знайшов і влаштувався до органів держбезпеки: із жовтня 1923 р. – помічник уповноваженого по інформації Єлисаветградського, із грудня 1924 р. – помічник уповноваженого по інформації Миколаївського, із грудня 1925 р. – начальник обліково-інформаційного відділку (ОІВ) Маріупольського окрввідділів ДПУ; із 25 серпня 1927 р. – старший уповноважений ОІВ Молдавського обласного відділу ДПУ; із 30 листопада 1927 р. – старший уповноважений ОІВ Могилів-Подільського, із серпня 1929 р. – старший уповноважений ОІВ Мелітопольського окрввідділів ДПУ; із вересня 1930 р. – уповноважений інформаційного відділу ДПУ УСРР. Потім працював у СПВ ДПУ/УДБ НКВС УСРР: із 5 квітня 1931 р. – уповноважений, із 1 березня 1932 р. – оперуповноважений, із 1 грудня 1935 р. – т.в.о. начальника 4-го відділку. Із 20 червня 1936 р. – начальник 3-го відділу СПВ УДБ УНКВС по Дніпропетровській області³⁶⁸.

³⁶⁸ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 04757, арк. 30–38.

Відзначаючи роботу А. Й. Шнайдера, начальник УНКВС по Дніпропетровській області старший майор державної безпеки Юхим Хомич Кривець (1897–1940) писав 30 листопада 1937 р.:

«Провів слідство по справах учасників контрреволюційних націоналістичних організацій на 26 осіб, з яких зізналися 25 осіб. Слідством у справі Дреуса та Нестерця була викрита розгалужена контрреволюційна націоналістична організація та обласне керівництво цієї організації (Таран, Легкий). Крім того, працюючи над основними арештованими (Бухиник, Євреїнов) у справі “Гниль”, добився розгорнутих свідчень про терористичну та шпигунську діяльність учасників української фашистської організації серед професури з дійовими зв’язками в Харкові, Сталіно, Москві та Ленінграді»³⁶⁹.

Головними фігурантами у сфабрикованих відділком Шнайдера справах були професори Дніпропетровського гірничого інституту І. П. Бухиник та Г. Є. Євреїнов. Е. Ф. Кривець особисто керував слідством у справі цієї вигаданої організації, яка поставила за мету повалення радянської влади за допомогою Німеччини та встановлення фашистського режиму в країні, а також здійснювала шкідницьку діяльність³⁷⁰. Керівником «українського націоналістичного контрреволюційного підпілля» в Дніпропетровській області чекісти зробили завідуючого обласним відділом народної освіти С. М. Крупка, а його помічниками – завідуючого обласним відділом місцевої промисловості В. С. Легкого та завідуючого відділом шкіл і науки обкому КП(б)У С. Д. Тарана³⁷¹. Від викладача середньої школи П. Л. Нестерця підручні А. Й. Шнайдера отримали прізвиська 23 «змовників», а від Т. К. Дреуса – 7³⁷². За ударну роботу на честь двадцятиріччя органів ВЧК–ДПУ–НКВС ЦВК УРСР нагородив А. Й. Шнайдера золотим годинником³⁷³.

³⁶⁹ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 04757, арк. 20–21.

³⁷⁰ Ченцов В., Єлінов І. Арешт і засудження безпідставні // Відроджена пам’ять. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 149–155.

³⁷¹ Ченцов В. «Ідеолог українського націоналізму» // Там само. – С. 109.

³⁷² Чабан М. Останнє прохання не розлучати з родиною // Там само. – С. 372–373.

³⁷³ Вісти. – 1937. – 20 грудня.

14 березня 1938 р. А. Й. Шнайдер очолив 8-й відділок 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. Разом з помічником начальника 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР старшим лейтенантом державної безпеки Валентином Івановичем Леоновим (1905–1942) та молодшим лейтенантом державної безпеки Єлизаром Борисовичем Беленьким (1907–?) він брав участь у допитах колишнього наркома землеробства УРСР Лева Лазоровича Паперного (1896–1938). 7 травня 1938 р. Паперний помер на допиті у Шнайдера. Розтин тіла не робили, констатували смерть від серцевої недостатності та припинили справу у зв'язку зі смертю обвинуваченого³⁷⁴.

8 липня 1938 р. А. Й. Шнайдер був призначений начальником 1-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. У його службовій характеристиці відзначалося:

«[...] за час перебування на посаді начальника відділку по боротьбі з німецьким шпигунством та контрреволюцією тов. Шнайдер безпосередньо вів слідство по найсерйозніших справах викритих німецьких шпигунських резидентур. Слідчі справи, які проводив тов. Шнайдер, завжди вирізнялися доброю якістю та ретельним їхнім проробленням. Тов. Шнайдер вміло організував та провів у відділку роботу зі створення нового кваліфікованого агентурного апарату, провів особисто низку вдалих вербувань. На виконання цього найважливішого завдання зумів мобілізувати і працівників свого відділку, що дало певний результат»³⁷⁵.

Серед «німецьких шпигунів», яких допитував Шнайдер, був і його попередник на посаді Г. Г. Дрешер, якому він за вказівкою Г. М. Кобизєва «не давав паперу» для написання скарги³⁷⁶.

Із початком «відновлення соціалістичної законності» Шнайдер був одним із активніших викривачів порушників і на оперативній нараді 2 січня 1939 р. засумнівався в обґрунтованості утримання під арештом обвинувачених по трьох справах³⁷⁷. Не дивно, що 1 травня 1939 р. він був призначений заступником начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по

³⁷⁴ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 04757, арк. 71.

³⁷⁵ Там само, арк. 32.

³⁷⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 78.

³⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 340, арк. 21–22.

Харківській області. Пережив всі чистки та перевірки, як раптом у грудні 1940 р. у Києві згадали про справу Л. Л. Паперного. Колишній підлеглий Шнайдера у Дніпропетровську і Києві Є. Б. Беленький свідчив:

«Леонов і Шнайдер били Паперного ременем або палкою. Увечері перед смертю Паперного я заходив до кабінету Шнайдера та застосовував фізичні методи впливу до Паперного. Після цього повернувся до свого кабінету допитувати своїх арештованих. Годині о третій ночі я пішов додому. Шнайдер і Леонов ще залишалися, у них в кабінеті був арештований Паперний. Наступного дня годині об 11–12 я прийшов на роботу та застав Шнайдера в кімнаті і на дивані у нього лежав мертвий Паперний. Паперний сказав, що Паперний вночі помер».

На допитах Шнайдер заперечував свою провину, але заявив, що Паперного били Леонов, Беленький та помічник начальника відділку 4-го відділу УДБ НКВС молодший лейтенант державної безпеки Соломон Давидович Калузський (1903–1943). Заступник начальника УНКВС по Запорізькій області В. І. Леонов не тільки заперечував свою провину, але і факт биття Паперного. В останній день 1940 р. Шнайдера заарештували на 5 діб, а Леонову винесли догану³⁷⁸. Заступник начальника 3-го відділу УНКВС по Харківській області А. Й. Шнайдер загинув на фронті 13 червня 1942 р.

* * *

Шляхи чекістської долі круті й непередбачені, але завжди співробітники держбезпеки були відданими бійцями комуністичної влади і, всупереч твердженням часів «хрущовської відлиги» та «горбачовської перебудови», ніколи не виходили з-під партійного контролю. Навіть у лихій пам'яті 1937–1938 рр. чекісти, як головні виконавці «Великого терору», були занадто небезпечними свідками, щоб партійні вожді, котрі були головними ініціаторами масових репресій, залишили їх в живих. І коли над співробітниками НКВС занесли караючого меча, то переважна більшість з них не виявили міцності духу та готовності померти за свої комуністичні переконання, яких, скоріш

³⁷⁸ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 04757, арк. 72–73.

за все, й не мали. Навіть перебуваючи на порозі смерті, вони боялися називати речі своїми іменами. Так, будучи заарештованим, колишній начальник Запорізького міського відділу НКВС лейтенант державної безпеки Борис Павлович Болдін (1906–1942) заявив:

«Ми були жертвою ворожої провокації, яка подавалася нам від імені партії. Тепер ясно, що всі ці масові арешти, трійки та їм подібне, призвели мене на лаву підсудних. Хіба партія веліла нам проводити масові арешти без розбору та уточнення матеріалу? Це вороги скористалися нами, використали для своєї мети, ми сліпо вірили, думали, що робимо добру справу»³⁷⁹.

У своєму каятті Болдін «забув» відзначити, що цими ворогами насправді були Й. В. Сталін і його найближче оточення.

Zolotarёv V. «Использованные и выброшенные»: сотрудники УНКВД по Харьковской области, осужденные за нарушение «социалистической законности» в конце 1930-х гг.

В статье исследованы организационная структура и руководящий состав УНКВД по Харьковской области в годы «Большого террора», проанализированы уголовные дела на харьковских чекистов, осужденных за нарушение «социалистической законности».

Ключевые слова: «Большой террор», УНКВД по Харьковской области, государственная безопасность

Zolotariov V. «Used and Thrown Away»: NKVD Officers of Kharkiv Region, Judged for «Breaching Socialist Legitimacy» at the End of 1930th

The article deals with the organizational structure and senior executives of Kharkiv regional NKVD office during the period of the Great Terror. Author analyzed the criminal cases of Kharkiv chekists, judged for «breaching socialist legitimacy».

Key words: The Great Terror, Kharkiv regional NKVD office, state security.

³⁷⁹ ГДА СБ України, Запоріжжя, спр. 38810, арк. 47.